

UOT- 321.01; 007

[https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1\(42\).030](https://doi.org/10.30546/ifs.2024.1(42).030)

**İCTİMAİ MEQATREND VƏ İSLAHAT:
POSTNEOKLASSİK TƏHLİL**

Əbülhəsən Abbasov

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

e-mail: abulhasan.abbasov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4739-4281>

Xülasə. Konkret zaman-məkan çərçivəsində ictimai meqatrendin müəyyənlişməsi, cəmiyyətin hərəkət və inkişaf düsturunun formulə edilməsi hər bir ölkə üçün ən mühüm məsələlərdəndir. Geniş əhatəli, köklü islahatların aparıldığı bir dövəmdə isə meqatrend seçimi, onun optimallığı və bütövlüyü problemi daha da böyük aktualıq kəsb edir. Meqatrend dedikdə, cəmiyyətin gələcəyə baxış bucağını, simasını və mahiyyətini, fəaliyyət dinamikasını və dayanıqlılığını, aparıcı vektorunu və inkişaf hədəflərini müəyyənləşdirən əsas hərəkət paradigması (praksioloji zəmin) nəzərdə tutulur ki, bu da özündə ideya-siyasi, sosial-iqtisadi, hüquqi-əxlaqi, mənəvi-psixoloji ünsür və parametrlərin sintezləşmiş cəmini daşıyır. İctimai meqatrendi müəyyənlişməmiş cəmiyyət – müfəssəl ideoloji bazası, elmi-nəzəri təminatı olmayan cəmiyyətdir ki, onun da hansısa uğurlara imza atması mümkün deyil. Bu məqalədə yeni dünya nizamının formalaşması, dövlətçiliyin inkişafı və köklü islahatların həyata keçirilməsi kontekstində ictimai və qlobal meqatrendlər məsələsi araşdırılır, müvafiq təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Metodologiya. Tədqiqatın kateqorial aparatını, qnoseoloji zəminlərini, metodoloji yanaşma və üsullarını, aksioloji dəyərlər sistemini, əsasən, müəllifin son onilliklər ərzində işləyib hazırladığı və postneoklassik epistemologiyanın məzmun-mahiyyətində aparıcı yer tutan idraki arsenal, təhlil və ümumiləşdirmə prinsipləri təşkil edir. Sistem yanaşma, sinergizm, müqayisəli təhlil, tarixi konkretlik, səbəbiyyət, yumşaq hesablamalar, ehtimalıq və emergentlik kimi prinsiplərə daha çox önəm verilmişdir.

Elmi yenilik. Məqalədə yeni dünya nizamının formalaşması və Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar kontekstində respublikamızda ilk dəfə olaraq qlobal və ictimai meqatrendlər problemi tədqiq edilmiş, gələcəyə baxış prizmasından ayrı-ayrı mütəxəssislərin ideya və prinsipləri, təsəvvürlər sistemi araşdırılmışdır. Dünya təcrübəsi və müasir elmi determinantlar müstəvisində islahatların epistemoloji, elmi-nəzəri təminatı problemləri nəzərdən keçirilmişdir. Gündəlikdə olan və həllini gözləyən bir sıra nəzəri-praktiki problemlər işıqlandırılmış, müasir fəlsəfənin təqdim etdiyi meqabiliyyətin gələcəyə hesablanmış konsepsiyaların hazırlanmasında və islahatlar prosesinin gedişində əhəmiyyəti göstərilmişdir. Postneoklassik epistemologiyanın, habelə bu epistemologiyanın mühüm tərkib hissələri olan, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsinin, tənqidi-sinergetik təfəkkür tipinin, qeyri-səlis məntiq və riyaziyyatın islahatlar praktikası üçün önəmliliyi işıqlandırılmışdır.

Nəticə və təkliflər. Azərbaycanda islahatların taleyi rəhbər tutulan, ümumnəzəri-praksioloji zəmin rolunda çıxış edən meqatrenddən, adekvat epistemoloji təminatdan bilavasitə asılıdır. Müasir tarixi zaman tələblərinə cavab verən meqatrend müəyyənliyi olmadan hər hansı uğurlu islahatlardan və etibarlı gələcəkdən söhbət gedə bilməz. Meqatrendin optimallığı isə epistemoloji sistemin kamilliyi ilə şərtlənir. Vacibdir ki, bu epistemologiya müasir anlamda təqdim olunan mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsinə və müasir məntiq elminə söykənsin, habelə tənqidi-sinergetik təfəkkür prinsipləri ilə, üsul və qaydaları ilə silahlansın. Eyni zamanda bu günün və gələcəyin necəliyi dünya təcrübəsindən, ayrı-ayrı ölkələrin praktikasından yaradıcı surətdə bəhrələnməyi tələb edir. Zəngin tarixi təcrübənin dərinədən mənimsənilməsi, indiyə qədər əldə edilmiş nəzəri və praktiki biliyin düzgün istifadəsi uğurlu nəticələrin qazanılmasına təminat verən mühüm şərtidir. Vacibdir ki, işlərin

gedişinə cavabdeh şəxslər məhz bu zəruri kompleks biliklərə və yüksək mənəvi-əxlaqi səviyyəyə sahib olsunlar.

Açar sözlər: ictimai və global meqatrend, islahat və modernləşmə, gələcəyə baxış konsepsiyaları, ictimai rekonstruksiya, islahatların fəlsəfəsi və ideologiyası, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsi, postneoklassik epistemologiya, fəlsəfi meqabilik.

Əsas mətn/Main part

İctimai meqatrend məsələsi xüsusən bu gün müstəsna əhəmiyyətli məsələ olsa da, təəssüflər olsun ki, hələ də elmi tədqiqatların aparıcı mövzusa çevrilməyib. Hətta fəlsəfi, sosial-iqtisadi, siyasi və geosiyasi xarakterli elmi araşdırmalarda bu mövzuya laqeyd münasibət özünü göstərməkdədir. Aydınır ki, belə münasibət həm nəzəri, həm də praktiki müstəvilərdə qeyri-müəyyənlik amillərini, idraki və əməli fəaliyyətdə qərarlılığı artırır, tərəddüdlərə, çaşbaşlığa və dolaşıqlığa yol açır, daxili motivasiyanı, intellektual səfərbərliyi söndürür. Nəticədə digər mühüm problemlərin də elmi-nəzəri səviyyədə müfəssəl işlənilməsinə və əməli-praktiki müstəvidə qanəedici həllini çətinləşdirir, bəlkə də, mümkün etmir. Geniş əhatəli və köklü **islahatlar məsələsi** məhz belə problemlərdəndir, hətta, deyərdim ki, digər mühüm mövzuların önündə gələn, daha çox təsir və müəyyənləşdirmə gücünə malik mövzudur. Sərrast, doğru-dürüst meqatrend müəyyənliyi uğurlu islahatların danılmaz şərti, tələbidir. Bu həqiqət dəfələrlə ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsində öz inandırıcı təsdiqini tapıb. Bu mənada meqatrend problemini “düyn nöqtəsi” adlandırsaq, heç də səhv etmərik.

“Düyn nöqtə”yə, yəni, meqatrend məsələsinə uzunmüddətli biganə, laqeyd münasibət istəməz artan sürətlə cəmiyyətin bütün fəaliyyət sahələrində öz mənfi təsirini göstərir ki, bu da mövcud durumu daha da mürəkkəbləşdirir. O cümlədən, fərdi və ictimai şüurda, insanların və sosial-siyasi qrupların, iqtisadi dairələrin mənəvi-psixoloji durumunda tərəddüdləri, inamsızlığı, bədgümanlığı gücləndirir, ideya-ideallar aləmini alt-üst edərək ruhi sarsıntılara səbəb olur. Belə olduqda, şübhəsiz, fərqləri və insan qruplarını gələcəyə doğru aparacaq ictimai-tarixi vektorun varlığından və onun müsbət mənada idraki-mental aləmə təsirindən danışmağa yer qalmır. Aparıcı vektor yoxdursa və yaxud yalnız xəyallar aləminin dumanlığında arabir özünü ifadə edirsə, deməli, ictimai hədəflər də dəqiqlikdən, müəyyənlikdən uzaq olacaq. Ən azından, gələcəyə hədəflənmədə, perspektivi sərrast anlamaqda və elə bu gün konkret hərəkət etməkdə kövrəklik, etibarsızlıq özünü göstərəcək. Bu həm də o deməkdir ki, milli-strateji düşüncə (milli-dövlətçilik ideologiyası da daxil!) sistemlilik, bütövlük, idraki zənginlik və aydınlıq kimi keyfiyyətlər daşıyıcısı ola bilməz.

Sözsüz ki, belə bir vəziyyət yalnız qəbahətləri, acı-ağrıları çoxaltmır, bilavasitə insana, cəmiyyətə və dövlətə dəyən ziyanları həndəsi silsilə ilə artırır və şiddətləndirir. Bu minivalla, adi məsələlər bir yana qalsın, dövlət əhəmiyyətli, taleyüklü köklü problemlərin həlli optimallıqdan çox-çox uzaq düşür. Məsələn, mövcud idarəetməni sağlamlaşdırmaq, məmur özbaşınalığına, rüşvət və korrupsiya, vəzifədən sui-istifadə hallarına son qoymaq, dövlət idarəetmə strukturlarına və siyasi institutlara olan etibarını artırmaq, mütərəqqi birgəfəaliyyət mədəniyyətini formalaşdırmaq kimi məsələlərdə gözləntilər özünü doğrultmur. Qeyd etdiyim kimi, **müasir islahatlar mövzusu** həmin taleyüklü problemlər sırasında xüsusi yer tutan problemlərdən biri, bəlkə də, birincisidir. Müasir islahatlar digər həlli vacib problemləri partikulyar qoyuluşdan və baxış bucağından xilas edən və onların uğurlu həlli üçün vahid müstəvi, bütöv platforma yaradan problem, yükdaşıyıcı fenomendir. İctimai meqatrend mövzusunun isə hərtərəfli, kamil işlənilməsindən kənar hər hansı islahat, modernizasiya və yaxud siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi rekonstruksiya problemi öz uğurlu həllini tapa bilməz.

Nəzərə alsaq ki, uzun müddət bəşəriyyətə xidmət etmiş **industrial iqtisadiyyat** və onu təminatlandıran siyasi, sosial-iqtisadi struktur və institutlar kifayət qədər köhnəlmiş və tükənmişlər, ictimai meqatrend məsələsində köklü və ciddi müəyyənləşmə xüsusən böyük aktualıq kəsb edir. Artıq son dörd onilliklər ərzində yeni (**informasion-elektron-rəqəmsal**) iqtisadiyyat yaranmışdır ki, bu da bütövlükdə müasir insan həyatının yeni özəllər və özüllər üzərində qərarlaşmasını, ənənəvi çərçivələrdən kənara çıxmasını şərtləndirmişdir. O cümlədən, biznesin təşkili və idarə olunmasında,

siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi proseslərin məzmun-mahiyyətində, cərəyan etmə xüsusiyyətlərində, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətində elə prinsipial yeniləşmələr baş vermişdir ki, 50 il öncə bunları təsəvvür etmək belə mümkün deyildi. Və hal-hazırda insanın, bəşəriyyətin təkamülünə, elmi-texniki və texnoloji inkişafa, iqtisadi tərəqqisinə dair, bəzən də qeyri-adi görünən, hədəf və prioritetlər qoyulmaqdadır. Burada mən ilk növbədə dünya siyasətinə, iqtisadiyatına və biznes mühitinə, habelə geosiyasi proseslərin gedişinə təsir edən şəxslərin mülahizələrini, verdikləri mesajları nəzərdə tuturam ki, onlardan da biri Ümumdünya İqtisadi Forumunun təsisçisi və prezidenti Klaus Şvabdır [1].

Gələcəyə baxış və perspektiv meqatrend müəyyənlişməsi kontekstində son illərin ən çox diqqətçəkən müəlliflərindən biri də amerikalı politoloq-futuroloq, Stratford özəl kəşfiyyat-analitik təşkilatın təsisçisi və direktoru Corc Fridmandır. Onun hələ 2009-cu ildə nəşr edilmiş “Gələcək 100 il: XXI əsr hadisələrinin proqnozu” [2] adlı məşhur əsəri indinin özündə də geniş müzakirə və mübahisələrə səbəb olmaqdadır. Əsərdə XXI əsrdə baş verməsi ehtimal olunan bir çox geosiyasi, siyasi, iqtisadi, sosial, texnoloji, demografik dəyişikliklərdən, ikinci “soyuq müharibə”dən, Rusiya və Çinin fraqmentləşməsindən, üçüncü Dünya müharibəsinin mümkünliyündən, yeni güclərin yaranmasından və digər önəmli məsələlərdən söhbət açılır. C. Fridman ehtimal edir ki, Birləşmiş Ştatlar XXI əsrdə də fəvqəldövlət kimi öz qlobal dominantlığını saxlayacaq və XXI əsrin tarixi başqa dünya güclərinin bu dominantlığı mübahisələndirərək təzkib etmək cəhdlərindən ibarət olacaq. Yeni güc mərkəzləri (“ulduzlar”) sırasında o, Yaponiya, Türkiyə, Polşa və Meksikanın olmasını xüsusi qeyd edir.

“Gələcək 100 il”də Rusiyanın, hətta postsovet ölkələrinin və tədricən Çinin də dağılması proqnozlaşdırılır. C. Fridmana görə, Rusiya 2020-ci illərdən başlayaraq postsovet məkanı üzərində nəzarətini bərpa etməyə çalışacaq, lakin daha güclü dövlətlərlə şiddətlənən rəqabətə dözməyərək, son nəticədə dağılacaq. İqtisadi deformasiyalar, idarəetmədə sürətlə artan korroziya və Rusiyaya qarşı siyasi təzyiqlər, üstəgəl, əhəlinin deqradasiyası və azalması, infrastrukturun yararsızlığı, federal hökumətin qeyri-effektivliyi Rusiyanın vahid ölkə kimi mövcudluğuna son qoyacaq. Bu proses təqribən SSRİ-nin parçalanması kimi olacaq. Ən çox narahat edən məqamlardan biri odur ki, Rusiya ilə bağlı proqnoz keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikalara da şamil olunur. Oxşar acı aqibət, Fridmanın proqnozuna əsasən, Çini də gözləyir. Bu ölkənin tədricən fraqmentləşməsi ən ehtimal olunan ssenari kimi göstərilir.

Rusiyaya gəldikdə, Amerika politoloqu-futuroloqu ilə tam razılaşmaq olar və şəxsən mən analoji fikirləri hələ 2000-ci illərin başlanğıcında (konkret dəlil-sübutlara əsaslanaraq!) səsləndirmişdim. Hətta belə bir cümlə də işlətmişdim: “Rasputindən başlamış Rusiyanın parçalanması, son nəticədə, Putinlə bitəcək”. Sonrakı yazılarımda da bu məsələyə təkrarən toxunaraq Rusiyanın mövcud formatda və keyfiyyətdə mövcudluğunun qeyri-mümkün olduğunu göstərmişəm. Əlbəttə ki, ciddi arqumentasiyaya, məntiqi və faktoloji əsaslara söykənərək [3, s.186-193; 4, s. 324-355]. Hazırda isə, Ukraynaya qarşı başladığı ədalətsiz, qeyri-insani müharibədən sonra bu təcavüzkar-şovinst ölkənin hansı fəlakət kanalına düşdüyünü, destruksiya və tənəzzül yaşadığını, dağılmaya doğru getdiyini anlamaq elə də çətin deyil. Rəhmətlik Cövhər Dudaşevnin təbirincə desək, “rusizm xəstəliyi” bu aqressiv, şər yuvası olan dövlətin axırına çıxmaqdadır.

Hələ Rusiya-Ukrayna müharibəsindən öncə, 2018-ci ildə, C. Fridman “Polska Times”-ə (Agaton Koziński ilə) olduqca maraqlı bir müsahibə vermişdi. Həmin müsahibədə o deyir: “Rusiya qüvvəsini itirməkdə davam edir. SSRİ-nin dağılması onun üçün son yox, yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Bu gün o, nəzarət etmədiyi neft qiymətlərindən asılı olan böyük qeyri-effektiv ölkə kimi qalaraq son dövr SSRİ-nin səhvlərini təkrarlamaqdadır. Bu, o deməkdir ki, o öz gələcəyinə nəzarət etmir. Rusiyanın fəaliyyət sahələri iş qabiliyyətli deyil, nizam-intizamı dəstəkləyə bilmirlər. Tarix iki dəfə təkrarlanır: birinci dəfə faciə kimi, ikinci dəfə – fars olaraq. Hazırda Rusiya ikinci mərhələdədir. Məsələ konkret şəxslərdə yox, bu dövlətin necə fəaliyyət göstərməsində, funksionallıq üsulundadır” [5]. C. Fridman, ümumən, müsahibəsində söyləyir: “Faktlar belədir ki, Rusiya, Çin və Avropa mürəkkəb vəziyyətdədirlər” [6]. Onun fikrincə, yaxın gələcəkdə miqyaslı geosiyasi böhran, o cümlədən Rusiyanın parçalanması qaçılmazdır və nəticə olaraq, üç ölkənin daha çox uduş qazanmaq şansı var: Yaponiya, Türkiyə və Polşanın. Həmçinin, Fridman qeyd edir ki, Meksika kimi bəzi ölkələr

öz regionlarında daha çox təsir yükünə malik olacaqlar. Təqdirəlayiqdir ki, politoloq öz proqnozları üçün real faktların təhlilindən çıxış edərək ciddi və inandırıcı əsaslar gətirir.

Türkiyəyə gəldikdə, C. Fridmanın proqnozuna görə, Avropa və Yaxın Şərq arasında sıxılan bu ölkə strateji nöqteyi-nəzərdən getdikcə daha çox əhəmiyyətli mövqe qazanacaq və Birləşmiş Ştatların yaxın müttəfiqinə çevriləcək. Yaxın Şərqin burulğan mərkəzində olan Türkiyə, Rusiyanın basqıları da daxil, başqa ölkələrin həmlələri qarşısında duruş gətirərək mövqelərini möhkəmləndirə biləcək, habelə iqtisadi sahədə ciddi uğurlar qazanacaq. Təsirli güc mərkəzinə çevrilən Türkiyə, politoloqun fikrincə, keçmiş şərəfli tarixinin böyük hissəsini bərpa edərək, dünyanın bu bölgəsində öz ənənəvi liderlik rolunu uğurla daşıyacaq. Bu şərəfli və məsuliyyətli mövqeyə doğru uğurlu irəliləyişdə o, haqlı olaraq, prezident R.T. Ərdoğanın güclü lider kimi rolunun, istedad və zəhmətinin əhəmiyyətini vurğulamağı özünə borc bilir.

Əvvəlcə ABŞ-ın dəstəyi ilə, Türkiyə öz təsir dairəsini artıraraq regional liderə çevriləcək, təxminən Osmanlı imperiyası dövründə olduğu kimi. Onun təsir sahəsi özündə fraqmentləşmiş ərəb dünyasını, şimala doğru Rusiya ərazilərini və keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikaları əhatə edəcək. Bu bölgədə, güman ki, türk təsir dairəsindən kənar qalan yeganə ölkə ABŞ-ın maraqları sahəsində mövcudluğunu saxlayan İsrail dövləti olacaq. Onun da etibarlı mövcudluğu yalnız Türkiyə ilə kompromislərə getmək yolu ilə mümkündür. Düşünürəm ki, Rusiyanın dağılmasından sonra Avrasiyada yaranmış xaosun tədricən yatırılmasında və müəyyən nizamlı vəziyyətin, yeni siyasi arxitekturanın və sosial-iqtisadi trendlərin yaranmasında Türkiyənin kifayət qədər önəmli yeri və rolu olacaq. Həmçinin, Türkiyə, təsiredici nüfuzu və bəşəri missiya yükü artdıqca, Avropaya nəzarət uğrunda mübarizə aparacaq. Ehtimal ki, kosmik uçuşlar, peyklərdən və yeni silah növlərindən istifadə sahəsində də Türkiyə xeyli uğurlar əldə edəcək. Bu ehtimal C. Fridman tərəfindən də qeyd olunur – hər üç (Türkiyə, Yaponiya, Polşa) dövlətə nəzərən. Fikrimcə, Türkiyənin Avrasiya məkanında təsiredici güc mərkəzinə çevrilməsində Çin də maraqlı olacaq. Belə ki, hazırki geosiyasi durumun yeniləşməsi və məqbul bir siyasi arxitekturanın formalaşması istiqamətində Çinin irəli sürdüyü Yeni İpək Yolu layihəsi yalnız Türkiyənin yaxından və fəal iştirakı hesabına uğurla reallaşa bilər. Qeyd edirəm ki, bu projekt bir çox başqa ölkələr tərəfindən də real alternativ kimi dəyərləndirilir və dəstəklənir. Həmin layihə ilə bağlı fikirlərimi mən bir sıra yazılarımda bildirmişəm [7, s. 73-90].

Ədalət və məlumat dəqiqliyi naminə deyim ki, onilliklər öncə bir sıra ciddi alim-tədqiqatçılar, futuroloji əsər müəllifləri olmuşdur ki, onlar hazırda baş verən köklü yeniliklərin müjdəsini vermişlər. Müəlliflər sırasında elələri vardır ki, sadəcə müjdələr, proqnozlar verməklə kifayətlənməmiş, çoxları üçün ağılagəlməz və ya mümkün olmayan bu yeniliklərin təbliğatçı-təşviqatçısı kimi çıxış etmişlər. Və onlar, bir qayda olaraq, öz əsərlərində əsaslı surətdə aparılmış təhlil və ümumiləşdirmələrə söykənmiş, mülahizələrini ciddi dəlillərlə sübuta yetirmişlər. Onu da deyim ki, məsələn, vaxtilə Marqaret Tetçer və Ronald Reyqan kimi görkəmli dövlət xadimləri məhz bu sıradan olan zəka sahiblərinin (alim-mütəxəssislərin, analitiklərin, tədqiqatçı jurnalist-publisistlərin) fikirlərinə, təqdim etdikləri bilgi və informasiyaya çox həssas olmuşlar. Və həmin informasiya-bilgilər əsasında düzgün nəticələr əldə edərək, adekvat və effektiv siyasi-geostrateji fəaliyyətlərini qura bilmişlər. SSRİ-nin çökməsində, fikrimcə, bu amilin də xüsusi yeri və rolu olmuşdur.

Uydurma, əsassız və systemsiz, gercəkliklərlə hesablaşmayan, “bütün dünya üçün yeni təfəkkür”lə fəaliyyət göstərən M.S. Qorbaçovdan fərqli olaraq, bu dövlət xadimləri öz siyasi fəaliyyətlərində ilk növbədə, ciddi elmi bazaya, möhtəşəm fikir sahiblərinin mülahizələrinə, mötəbər elmi-tədqiqat mərkəzlərinin sanballı araşdırmalarının nəticələrinə söykənmişlər. Məhz bu amil, yəni, öncədən kamil bir ictimai və geosiyasi meqatrend üzrə hərəkət etmək onların uğurlu siyasi fəaliyyətlərini şərtləndirmiş, üzərlərinə düşən tarixi missiyanı həyata keçirməyə imkan vermişdir. Qabaqcıl, inqilabi yeniliklərlə zəngin elmə və füsunkar texnoloji nailiyyətlərə söykənmək, azad təfəkkür gücündən istifadə etmək, ümumən, Qərb dünyasını kifayət qədər irəliyə aparmış, onun daha yüksək səviyyədə mövqelənməyinə səbəb olmuşdur. Bu hesabla Qərb keçmiş SSRİ məkanına daxil ölkələri, Rusiya da daxil, xeyli dərəcədə geridə qoymuşdur. Aydındır ki, yaranmış bu durum istər-istəməz yeni dünya nizamına doğru ümumbəşəri gedişatda öz təsirini göstərməli idi və göstərir də. Aqressiyası və destruktiv fəaliyyəti günbəgün artan Rusiyanın bütün çabalarına, hiylə və qəddarlığına baxmayaraq.

İşıqlandırdığım bu kontekstdə düşünərkən, məsələn, görkəmli fikir sahibi, amerikalı tədqiqatçı Con Neysbitin yaradıcılığına, onun hələ 1982-ci ildə ilk dəfə nəşr olunmuş “Meqatrendlər” əsərinə xüsusi diqqət yetirmək istədim. İngiliscədən rus dilinə bu məşhur elmi mənbə yalnız 2003-cü ildə tərcümə edilmişdir [8]. Son dörd onillik gedişat üçün olduqca müstəsna əhəmiyyət kəsb edən həmin əsər barədə mən əvvəllər də yazılarımda müəyyən zəruri məlumat vermişdim. Lakin, əfsuslar ki, bəzi obyektiv və subyektiv səbəblər ucbatından bizim ictimai şüurda, o cümlədən, elmi-fəlsəfi düşüncədə bu fəvqəl əhəmiyyətli əsərə qaneedicili rezonans, həssas münasibət yaratmaq mümkün olmamışdır. Qısa zaman ərzində bestsellerə çevrilmiş və beynəlxalq etiraf qazanmış “Meqatrendlər” indinin özündə də bizim ictimai şüurda, elmi, fəlsəfi, iqtisadi və siyasi düşüncədə, məfkurə fəzasında naməlum əsər olaraq qalır. Bu, çox üzücü, xoşagəlməz bir haldır. Xüsusən də siyasi, iqtisadi və geosiyasi proses iştirakçılarının məlumatsızlığı ümumi işin ziyanına işləyə bilər ki, bu da son nəticədə aparılan islahatlar üçün bir əngələ çevrilər. Bizim yaxşı yaşamaq istəyimiz xeyli dərəcədə sahib olduğumuz bilikləri, təfəkkür sərrastlığını, idraki və əməli-praktiki gücümüzü üstələyir. Nəyə layiq və qadir olduğumuzu bilməliyik: dibi dəşik qabda su daşımaq mümkün deyil!

C. Neysbitin futuroloji tədqiqat olan “Meqatrendlər” əsəri Amerika cəmiyyətinin XX əsrin sonralarındakı inkişaf tendensiyalarının real, dəqiq və ciddi təhlilinə söykənir. Burada gerçəkliyin yeni anlamı verilir və gələcəyə yeni baxış sərgilənir, Amerika cəmiyyətinin postindustrial mərhələdən informasiya dövrə keçidi, səciyyəvi xüsusiyyətləri və zəruri şərtləri işıqlandırılır. Bir-birindən maraqlı, diqqətçəkən fəsillərlə tanış olduqca, istər-istəməz əsərin möhtəşəmliyinə, evristik gücünə, bu günün özündə də nə qədər aktual və əhəmiyyətli olduğuna heyran qalırsan. Məhz həmin əsərdə, ilk dəfə olaraq, C. Neysbit “**Nou-xau**”nu sərəvətin yeni növü adlandırmış, izafi dəyərin, əməyin deyil, K. Marksın köhnəlmiş nəzəriyyəsində olduğu kimi, **biliyin** hesabına yaranması nəzəriyyəsinin işlənilməsi zərurətini göstərmiş, bilik istehsalının kütləviləşməsinin və fasiləsiz sistemləşdirilməsinin formalaşan informasiya cəmiyyəti, intellektual potensialın cəmiyyət-keyfiyyətə gücləndirilməsi üçün əhəmiyyətini vurğulamış, kütləvi bilik istehsalının müasir iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi olduğunu əsaslandırmışdır. Con Neysbit kitabında sonralar məşhurlaşmış belə bir şüar da səsləndirmişdir: **“Güc-qüvvənin mənbəyi – azların əlində olan pul yox, çoxların sahib olduğu informasiyadır”** [9, s. 29].

C. Neysbitə görə, informasiya cəmiyyətində zamanın axarında müəyyənləşmə, nəyə və necə hədəflənmə, yəni, oriyentasiyalar seçiminin özü dəyişir. Məsələn, əgər aqrar dövr üçün – keçmişə, industrial cəmiyyətdə isə – bugünə, yəni, indiki mövcud zamana oriyentasiya üstünlük təşkil edirdisə, informasiya cəmiyyəti üçün gələcəyə hədəflənmə, perspektivi görmək, onu hesablayaraq anlamaq və adekvat fəallıq göstərərək hərəkət etmək daha önəmlidir: “Biz gələcəkdən, necəki vaxtilə keçmişdən dərs alırdıq, öyrənməliyik” [10, s. 32]. Yəni, alimin fikrincə, informasiya cəmiyyətində tarix və sosial zaman gələcəyə hədəfləndiyindən, biz bu gələcəyi öncədən görməli və bilməliyik. Bunu edə bilsək, anlayırıq ki, **hansısa ictimai və yaxud bəşəri trend – heç də alın yazısı, qəzavü-qədər deyil və başımıza gələn hər şeyi talenin, fələyin ayağına yazmaqla yaşadığımız və inşa etdiyimiz zamanı mənalandırmamaqdan uzaq düşməməliyik, passiv seyrçiliyin itaətkar quluna çevrilməməliyik.** Tarixi və sosial zaman fəal, yaradıcı, məsuliyyətli və vicdanlı insanlar, onların ağıl-kamalla təşkilatlandırdıqları cəmiyyət və dövlət hesabına mənalənir, dolğunlaşır, necə dəyərlər, sivil səviyyədə müasirləşir və insaniləşir. Bu xüsusiyyət, fikrimcə, müasir qoyuluşda istər ictimai, istərsə də global meqatrend problemi üçün çox zəruri və önəmlidir. Bu habelə nəzərdə tutulan siyasi islahatların uğurla aparılmasının mühüm şərti və tələbidir. Başqa cür də deyə bilərik: islahat və modernizasiyanın keyfiyyəti insanların, toplumun keyfiyyət səviyyəsindən yüksək ola bilməz. Belə bir yaxşı deyim var: “Nə atarsan aşına, o da çıxar qarşına”.

Ümumiyyətlə, ABŞ-ı gələcəklə bağlı ən maraqlı, sanballı əsərlər yazmış müəlliflərin vətəni saymaq olar. Xüsusən keçən əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq bu günə kimi bu ölkədə dünyaca məşhur olan xeyli sayda futuroloji yönümlü dəyərli kitablar yazılıb nəşr edilmişdir. Ən vacibi isə odur ki, bu kitablar bəşəri duruma, siyasi-iqtisadi-mənəvi və geosiyasi proseslərin cərəyanına, texniki-texnoloji inkişafa ciddi təsir göstərmişlər. Ümumiyyətlə, postindustrial və yaxud informasiya cəmiyyət mövzularına həsr edilmiş əksər məşhur əsərlər kifayət qədər futuroloji elementlərlə, öncəgörmələrlə, maraqlı ideya və mülahizələrlə zəngindir. Bu yöndə düşünərkən, fikrimcə, C.

Neysbitlə yanaşı, ilk növbədə Deniel Bellin yaradıcılığı xüsusi qeyd edilməlidir. Həm nəzəri, həm də praktiki planda onun hələ keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq işıq üzü görən dəyərli yazıları, deyərdim ki, müasir ABŞ-in, ümumən, Qərb dünyasının son 45-50 ildə ictimai meqatrendlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Gerçəkliyin real təhlilinə əsaslanan və gələcəyə baxışla bağlı bütün sanballı əsərlərdə D. Bellin yaradıcılığı bir mənbə kimi götürülür və onun fikirlərinə istinad edilir. Heyranedici öncəgörmə istedadı ilə fərqlənən bu məhsuldar müəllifin ilk futuroloji əsəri (“Postindustrial cəmiyyət barədə qeydlər”) hələ 1967-ci ildə nəşr edilmişdir. Sonralar işıq üzü görmüş “Postindustrial cəmiyyətə xoş gəlmisiz” (1976), “Gələcək haqqında fikirlər” (1979) və digər məşhur əsərləri indinin özündə də dəyərli mənbə, fikir qaynağı kimi istifadə olunur. Hətta deyərdim ki, bu günün özündə də D. Bell kimi yaradıcı zəka sahiblərinin (C. Neysbitdən əlavə olaraq, məsələn: Elvin Toffler, Heidi Toffler, Qari S. Becker, Tomas Fridman, Duqlas Mak-Qreqor, Mark Porata, Stiven Cobs, Morris Yanovits, Kolin Norman, Con Herbers, Maykl Armstronq və b.) fəvqə əhəmiyyətli yaradıcılığı, başda ABŞ olmaqla, müasir Qərb dünyasının elmi-texniki-texnoloji inkişaf mahiyyətini mənalandıran və şərtləndirən, yüksək sivilizasiya səviyyəsini göstərən ümumi meqatrendin həm təməli, həm də istiqamətverici qaynaqları rolunda çıxış edir. Bu müəlliflərin yaradıcılığını mən həyatverici, tərəqqi və sağlamlıq ruhu verən bulağa bənzərdədim. Onun suyundan içmədən, təfəkkürə durulmadan, mənəviyyatca paklaşmadan təqdirəlayiq islah və modernləşmə mümkün deyil!

Gələcəyə hədəflənmə istiqamətində yazılmış və Qərb dünyasında ictimai meqatrendlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmiş bütün əsərlər və onların müəllifləri barədə hazırda geniş və ətraflı məlumat vermək imkanı olmasa da, burada yalnız elmi-ictimai, sosial-iqtisadi və siyasi şüura güclü təsiri baxımından üç kitabı qeyd edərdim: Elvin Toffler. “Hakimiyyətin metamorfozları” (1990) [11]; Tomas Fridman. “Müstəviləşmiş dünya” (2005) [12]; Geri S. Bekker. “İnsan davranışı: İqtisadi yanaşma” (2003) [13].

Elvin Tofflerin adını çəkdiyim bu kitabı onun trilogiyasını tamamlayan, müəllifin orijinal, parlaq ideyalarının inkişafını kulminasiya nöqtəsinə çatdıran, gələcəyə baxış müstəvisində “sosial fəlsəfə” janrında yazılmış ən təsiredici əsərlərdəndir. Müasir sivilizasiyanın dəyişib yeniləşməsinə həsr olunmuş trilogiyada amerikalı sosioloq və futuroloq E. Toffler öz proqnozlarını nə utopiya, nə də antiutopiya sayır. Öz janrını o, “proktopiya”, yəni, praktiki utopiya adlandırır. Burada hədsiz idealizasiya yoxdur. Söhbət yaşadığımız indiki dünyadan fərqli insan üçün daha praktik və əlverişli dünyadan gedir. Lakin bu “yaxşı dünya” heç də utopiya deyil, burada da şərin (aclıq və xəstəliklərin, çirkli siyasətin, ədalətsizliyin) yeri var.

İctimai tərəqqiyə çoxölçülü təsir göstərən texniki-texnoloji mutasiyalar məsələsinə xüsusi diqqət yetirən E. Tofflerin fikrincə, bəşəriyyət yeni texnoloji inqilaba keçid edir. Birinci (aqrar sivilizasiyanın) və ikinci (industrial sivilizasiyanın) dalğaların yerinə tam yeni – fəvqəindustrial sivilizasiyanın yaranmasına aparan dalğa gəlir. Qeyd edirəm ki, hazırda çoxları üçün adı görünən bu fikir onun tərəfindən hələ keçən əsrin 70-80-ci illərində səsləndirilib və Qərb dünyasının yeni bir ictimai meqatrendə doğru transformasiyasında, öncül mövqelər, o cümlədən “soyuq müharibə”də qələbə qazanmasında özünəməxsus rol oynayıb. Biliyi global faktor kimi dəyərləndirən E. Toffler göstərirdi ki, yeni dalğa tarixin ən möhtəşəm (bütün incəlikləri öncədən təsəvvür belə edilməyən) dönüşünə səbəb olacaq, ictimai və individual mövcudluğun köklü və hərtərəfli dəyişməsinə gətirib çıxaracaq. Və bu gün biz artıq həmin dəyişmə, mutasiya və transformasiyaların şahidiyik, həm də müxtəlif rolların daşıyıcısı olaraq, aktiv və ya passiv iştirakçısı!

Təqdirəlayiqdir ki, E. Toffler lokal və global xarakterli dəyişmələrin müjdəsini verərkən heç də hərəkətverici qüvvəni siyasi rejimlərin əvəzlənməsinə yönəlmiş sosial inqilablarda görmürdü. Faktiki olaraq, o, sosial inqilablar vasitəsilə yaxşı nəyəsə nailolma paradoksmasına qarşı çıxış edir, onu yanlış və ziyanlı yanaşma-mövqe sayırdı. İctimai və global tərəqqi məsələsinə bu cür baxış sərgiləməsilə E. Toffler, əslində, bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin (məsələn, kvant mexanikasının banilərindən olan V. Heyzenberq kimi dühaların!) tərəfini tutur, onlarla həmrəy olurdu. Mütəfəkkir başlıca hərəkətverici qüvvəni sürətlə artıb-zənginləşən, bütün fəaliyyət sahələrinə sirayət edən elmi bilikdə, texniki-texnoloji innovasiyalarda görürdü. Vurğulayırdı ki, yalnız bu yolla və bu müstəvidə bəşəriyyət zorakılıqdan, diktatdan, qeyri-insani rəftardan xilas ola bilər. Və bəşəriyyət bu zərurəti, yəni yeni

dalğaya keçidi nə qədər tez anlayarsa, bir o qədər müxtəlif, o cümlədən gözlənilməz təhlükə və fəlakətlərdən yayına bilər.

Mütəfəkkirin baxışlarını incələyib ümumi bir xülasə versək, məncə, bu qənaəti söyləmək olar: ictimai natarazlıqların, bütün neqativlərin mənbəyində, ilk növbədə elmsizlik, təfəkkür qüsurları və deməli, mənəviyyat qəbahətləri durur; ciddi təfəkkür qüsurları, idraki şikəstlik mütləq mənəvi-əxlaqi duruma (təkcə xüsusi və ümumi mənada) mənfi təsir göstərir, onu tənəzzül və deqradasiya məcrasına salır, ictimai münasibətlərdə nizam və harmoniyanı pozur; təqdirəlayiq birgəyaşayış mədəniyyətinin, fərdi və kollektiv azadlıq ruhunun pərvazlanması və təntənəsi yalnız elmləşmə, rəşadətli təfəkkürə sahiblənmək yolu ilə mümkündür. Bu, yoxdursa, ictimai və fərdi həyat üçün vacib olan **“ölçü”** anlayışı destruksiyaya uğrayır, əməli funksionallığını itirir, deməli, təməlində daxili **nizam və ədalət** hökmü dayanan birgəyaşayış və birgəfəaliyyət mədəniyyəti zədələnir, artan sürətlə qeyri-insani çalarlar, vərdislər, istəklər və niyyətlər yığılmağa çevrilir. Nəticə olaraq, yalançılıq və riyakarlıq, oğurluq və talançılıq, laqeydlilik və qəddarlıq, rüşvət və korrupsiya, məmur özbaşınalığı və yekəxanalığı ictimai həyata qənim kəsilir. Və bu gedişatda heç bir sosial inqilab və yaxud kütləvi surətdə dini ehkamlara müraciət, möcüzə yarada biləcək xilaskar axtarışı əlac vasitəsi, qurtuluş və tərəqqi zəmini ola bilmir.

İctimai-tarixi prosesin mahiyyəti, qanunauyğunluqları və hərəkətverici qüvvələri haqqında nəzəriyyə kimi çıxış edən tarix fəlsəfəsi elmlər sistemində, bəlkə də, ən mühüm və əhəmiyyətli sahədir. Belə ki, bu elm sahəsi hesabına insanların, xalqlar və millətlərin, cəmiyyət və dövlətlərin taleyi, bugünü və gələcəyi müəyyənləşir – onlar ya tərəqqi və xoşbəxtliyə, ya da tənəzzül və bədbəxtliyə doğru gedirlər. İctimai praktikanın fundamentində dayanan nəzəriyyə istər-istəməz öz təsir gücünü göstərir, ictimai-tarixi gedişatın məzmunu və mahiyyətini şərtləndirir.

Tarix fəlsəfəsinə öz töhfəsini vermiş görkəmli mütəfəkkirlərə məxsus belə fikir var: **ümumdünya tarixi – azadlıq anlayışının inkişafıdır; tarix – azadlığın dərkində tərəqqidir.** Bu fikir xüsusən Hegelin tarix fəlsəfəsində güclü və qabarıq verilir. Hegelin “Tarix fəlsəfəsi” əsərindəki titanik ideyalardan vəcdə gələn F. Engels 1840-cı ildə yazırdı: “Onun (Hegelin) tarix fəlsəfəsi sanki mənim qəlbimdən oxunub” (20, s. 546). Böyük filosofa görə, ümumdünya tarixi – bəşəriyyətin keçməkeşli tarixidir, burada da ən başlıca məqam **insanlığın potensialının** artması və güclənməsidir. İnsanlığın isə nüvəsini, məğzini daxili azadlıq təşkil edir. Və hər bir şəxs, xalq layiq olduğu qədər azadlığa çatır. Hegel hətta deyirdi: “İnsanın mahiyyəti azadlıqdır, lakin o, əvvəlcə bu azadlıq üçün yetişməlidir” (18, s. 94). Bu prosesdə insana hərtərəfli yardım zəruridir, onu azadlığın dərki prosesində təkbəşinə, köməksiz qoymaq böyük səhv olardı. Mütəfəkkirlərin, səlahiyyət sahiblərinin də başlıca vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, azadlığın dərki yolunda kamilləşmək üçün insanlara yol göstərsinlər, vacib mətləbləri aydınlaşdırsınlar, onlara şərait və imkan yaratsınlar, kömək etsinlər. K. Marks deyirdi: “Bir halda ki insanın xarakterini şərait formalaşdırır, deməli, şəraiti insaniləşdirmək lazımdır” (21, s. 160).

Ayrı-ayrı filosofların ümumdünya fəlsəfəsinə verdikləri töhfələr də məhz bundan ibarət olmuşdur ki, insanları, xalqları və cəmiyyətləri azadlığa yetişdirmək üçün müvafiq baxışlar sistemi, nəzəriyyələr ortaya qoysınlar, ictimai praktika üçün müfəssəl zəminlər yaratsınlar. Diqqətlə nəzər yetirsək görürük ki, bu missiyanın yükü altında çalışıb zəhmət çəkənlər heç də az olmayıb: Əl-Farabi və İbn Xaldundan tutmuş Gerderə, Kanta və Fixteyə, Şelling və Hegelə, Marksa və Engelsə, Toynbi və Habermasa kimi. Bütün elmi-yaradıcılıq fərqlərinə və səciyyəvi xüsusiyyətlərə baxmayaraq, biz bütün bu korifeylərə minnətdar olmalıyıq. İndinin özündə də bu bəşəri xəzinədən bəhrələnmək üçün kifayət qədər əsas və zərurət var. Müasir dünyanın yenidən formatlaşması dövründə və köklü islahatların həyata keçirildiyi bir vaxtda bu zərurət daha da qabarıq özünü göstərir.

Məqsədi insanları azadlıq üçün yetişdirmək və bununla onları xoşbəxt etməkdən ibarət olan nəzəriyyə və təlimlərin yaradılması, əslində, hansısa yeni rəşadətli şəbəkəsinin, epistemoloji paradigmanın işlənilməsi və təklif edilməsi deməkdir. Bu missiya qətiyyənlə xoş arzu və niyyətlər toplusunu ortaya atmaqdan, tarixi hadisələrin xronologiyasını verməkdən, salnamə yaratmaqdan ibarət deyil. Birmənalı olaraq deyə bilərik: burada təqdim olunan nəticə köhnə biliyin yox, mütəfəkkir tərəfindən generasiya olunmuş yeni biliyin məhsuludur. Bu yeni biliyi **“emercent bilik”** də adlandıra bilərik. Köhnə bilik elementləri yeni bilgilər sistemini yaratmaq üçün yalnız vasitələrdən biri ola bilər.

Fundamental əsaslara söykənən yeni bilik sistemini isə yalnız epistemoloji yəqinlik və optimallıq şərtləri daxilində yaratmaq mümkündür. Bu o deməkdir ki, qnoseoloji zəminlər, metodoloji yanaşmalar, məntiqi qanunauyğunluqlar və aksioloji məqamlar baxımından alim-tədqiqatçı üçün bir müəyyənləşmə, təfəkkür və əməl aydınlığı var. Ümumiyyətlə, yeni elmi məhsulu yalnız köhnə biliklə, ənənəvi idraki üsul və vasitələrlə kifayətlənməklə əldə etmək mümkün olmur. Əvvəlcədən verilmiş, artıq mövcud olan biliklər hesabına yalnız “yaxşı padşah” nağılları, yaxud da – “ideal dövlət” haqqında utopik baxışlar toplusu quraşdırmaq olar. Başqa cür desək, ümumdünya tarixinin sirrlərinə, ictimai-tarixi proseslərin mahiyyətinə varmaq yalnız professional fəlsəfəçilik müstəvisində və səviyyəsində mümkündür. Bu iş, bu missiya həvəskar üçün hesablanmayıb, onun gücü çərçivəsində deyil! Missiyanın möhtəşəmliyinin bir səbəbi də elə bundadır.

Bir məqama da xüsusi diqqət yetirmək istərdim: yeni, yəni, emergent bilik istehsalı həm də, yaradıcı intuisiya ilə sıx bağlıdır. Bunu, bəlkə də, fəhm də adlandırmaq olar. Yaradıcı intuisiya elə bir anadangəlmə ilahi qabiliyyətdir ki, nadir insanlara məxsus olur. Burada, əlbəttə ki, söhbət elmi intuisiyadan gedir. Elmi intuitsiyanı, mənəcə, elə elmi fəhm kimi də səciyyələndirə bilərik. Bu amil də mütəfəkkir missiyanın möhtəşəmliyini şərtləndirir. Fikrimcə, elmi-fəlsəfi intuisiya (fəhm) olmadan hansısa təfəkkür sərrastlığı, dərinlən və əhatəli dərkətmə, doğru-düzgün əqli nəticələr generasiyası mümkün deyil.

Düşünürəm ki, konkret zaman-məkan çərçivəsində ictimai meqatrendin müəyyənləşməsi, hərəkət və inkişaf düsturunun formulə edilməsi yuxarıda göstərdiyim missiya daxilində ən mühüm məsələlərdəndir. Meqatrend dedikdə, cəmiyyətin simasını və mahiyyətini, fəaliyyət dinamikasını və dayanıqlığını, aparıcı vektorunu və inkişaf hədəflərini müəyyənləşdirən əsas hərəkət paradigması nəzərdə tutulur ki, özündə ideya-siyasi, sosial-iqtisadi, hüquqi-əxlaqi, mənəvi-psixoloji ünsür və parametrlərin sintezləşmiş cəmini daşıyır. İctimai meqatrendi müəyyənləşməmiş cəmiyyət – müfəssəl nəzəri-ideoloji bazası olmayan cəmiyyətdir ki, onun da hansısa uğurlara imza atması mümkün deyil. Belə cəmiyyətlər mövcudluqlarını saxlamaq naminə yalnız bir seçim edə bilirlər – get-gedə daha çox avtoritarizmə və totalitarizmə doğru yuvarlanmaq! Tarix dəfələrlə bunu sübuta yetirib.

Bəşər tarixində belə hallar da olub ki, müəyyən zaman intervallarında ayrı-ayrı cəmiyyətlərin fəaliyyətini istiqamətləndirən və tənzimləyən nəzəri-ideoloji baxışlar sistemi, formal da olsa, öz təsirini göstərüb. Lakin bu təsir ya qısamüddətli, yaxud da, ümumiyyətlə, elə əvvəlcədən effektsiz və qeyri-məhsuldar olub. Bünövrəsindən reallıqlarla hesablaşmayan, ifrat xəyalpərəstliyə, sübyektivliyə söykənən “nəzəriyyə-layihə” faktiki olaraq cəmiyyətlərin lehinə yox, əleyhinə işləyib. Son nəticədə, insanları azadlığın dərki məsələsində irəliyə doğru deyil, geriyyə aparıb. Müəyyən dərəcədə bu aqibət keçmiş sovet xalqları üçün də xarakterik olub. SSRİ-nin süqutundan sonra postsovet ölkələrində baş vermiş hadisələr, bu gün də cərəyan edən xoşagəlməz, hətta dramatik proseslər tam aydınlığı ilə deyilənləri təsdiqləyir. Həyat göstərdi ki, postsovet məkanında yaşayan əksər xalqlar həqiqi azadlığın həm dərki, həm də praktikada reallaşması baxımından, Hegelin təbircə desək, lazımınca yetişməmişlər. Bir daha aydın oldu ki, ənənəvi buxovların və sərhədlərin götürülməsi heç də hələ azadlığa nail olmaq demək deyil.

Cəmiyyətlərin dolğun inkişafı üçün ictimai meqatrendin müəyyənləşməsi qədər, həm də onun reallıqla, gerçəkliklə uzlaşması vacibdir. Başqa sözlə, hər bir meqatrend gerçəklikdən qaynaqlanmalı və gerçəkliyin davamı kimi çıxış etməlidir. Burada cəmiyyətin öz səciyyəvi xüsusiyyətlərini, yaşadığı keçmişini və bu gününü, zamanənin tələblərini və verdiyi imkanları, əhalinin xarakterini və potensialını, xarici əlaqələr müstəvisində onun tutduğu yerin nədən ibarət olmasını, artıq fəaliyyət göstərən iqtisadi, siyasi, sosial institutların vəziyyətini və mənəvi durumun keyfiyyətini, coğrafi faktorları və geosiyasi məqamları nəzərə almaq əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Meqatrendin gücü və optimallığı cəmiyyətin, xalqın səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, keyfiyyət göstəricilərinə adekvat olmalıdır. Onun əsas məzmunu cəmiyyətin öz daxilindən gələn tellər-köklər hesabına qidalanmalıdır. Əks təqdirdə, heç bir meqatrend fəaliyyət qabiliyyətli, optimal ola bilməz. Bəşəri sərvət sayılan “demokratiya”, “hüquqi dövlət”, “liberal dəyərlər” kimi məfhumlar, əgər onların qərarlaşması vacib bilinirsə, yalnız bu zəmində reallaşaraq öz məzmun-mahiyyətlərini ifadə edə bilirlər.

Vurğulamaq istərdim ki, hazırda aktual olan və faktiki reallaşdırılan dünyanın yenidən formatlaşması məsələsi ictimai meqatrend problemi ilə bilavasitə bağlıdır. Yenidən formatlaşmanın

necəliyi məhz meqatrendlərin müəyyənəlməsindən asılıdır. Meqatrend seçimləri həmçinin, geosiyasi və geoiqtisadi mənzərəni müəyyənəldirən başlıca amillərdəndir. Xüsusən sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni-mədəni islahatlar dövründə meqatrend problemi olduqca böyük aktuallıq kəsb edir. Və əksər hallarda problemə yenidən baxış zərurəti ortaya çıxır.

Dünyanın yenidən formatlaşdırılması, deməli, müvafiq geosiyasi fəlsəfə zəminində kompleks işlərin həyata keçirilməsi, əlbəttə ki, ümdə bir problemə münasibətdə aydınlıq tələb edir. Bu problem sual şəklində belə səslənir: bəşəriyyətin düşdüyü “ölü ilmə”dən çıxış yolu nədən ibarətdir? Hansı istiqamətlə getməli, bəşəriyyət nəyə üstünlük verməlidir? Əlbəttə ki, mövqelər müxtəlifdir. Bir-birinə tamamilə zidd olan yanaşmalar da var, bir-birilə uzlaşan, elementləri çarpazlaşanlar da. İri planda isə mövqeləri iki qrupa bölmək olar: kapitalist xətti dəstəkləyənlər və sosialist xəttə üstünlük verənlər. Hər bir qrupun da daxilində yüzlərcə qollar, axınlar mövcuddur. Bir sözlə, yekcins olmayan mənzərə göz önündədir.

Öz mövqeyimi açıqlayaraq deyə bilərəm ki, bəşəriyyətin nicatı, düşdüyü “ölü ilmə”dən çıxışı, əsasən, sosial ədalət prinsipini, şəxsiyyət suverenliyini və qanunçuluğu rəhbər tutan sosialist vektorundadır. Bu vektor üzrə hərəkət qətiyyət Lenin-Stalin təcrübəsini təkrarlamağı, onu yenidən bəşəriyyətə yaşatmağı nəzərdə tutmur. Ümumi bəşəri meqatrend, eynilə Çin modelini olduğu kimi götürüb tirajlamaqda da deyil. Şübhəsiz, Çin təcrübəsi, onun ortaya qoyduğu qazanclar, işlək mexanizmlər istifadə olunmalıdır və olunacaq – bir zəmin, nümunə və təkan kimi! Ümumi dünyagörüşü, ideya-siyasi və nəzəri elementlər baxımından da Çin meqatrendi faydalıdır və şübhəsiz, ona istinad ediləcək. Həmçinin, Şimali Avropa ölkələrinin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayvan və Sinqapurun nümunəvi islahatlar təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. Lakin, prinsipcə, mənim nəzərdə tutduğum ictimai və ümumbəşəri (qlobal) meqatrend öz mahiyyəti etibarilə tam yeni elmi, ideya-siyasi və sosial-iqtisadi biliklər sistemidir, həm də, yeni mədəniyyət və geosiyasət fəlsəfəsidir. Burada məqbul və vacib sayılan köhnə bilik yeni (emercent) biliyin yalnız bir ünsürü, zəruri tərkib hissəsi ola bilər.

Yüz il əvvəl də bəşəriyyət analoji dərin böhranla üzləşmişdi və alternativlər axtarışında idi. 1917-ci ilin Böyük Oktyabr sosialist inqilabı bu alternativlərdən seçimə bir cavab olaraq baş vermişdi. Onun hazırlanmasında, həyata keçirilməsində və bunun davamı olaraq yeni dövlətin qurulmasında əvvəlcədən və məqsədli surətdə zorakılıqdan, sərt üsullardan, amansız rəftar qaydalarından istifadə məqbul və hətta zəruri sayılırdı. Bunlar artıq inqilabın nəzəri əsaslarında təsbit olunmuş və hər vəchlə təbliğ-təşviq edilirdi. V. İ. Leninin o dövrün bir çox sosial-demokratları ilə, sosialist vektoruna üstünlük verənlərlə mübahisəsi, kəskin çəkişməsi də əsasən bu səbəbdən və bu mövzu ətrafında idi. Bu kontekstdə, ilk növbədə, onun Aleksandr Aleksandroviç Boqdanovla baş vermiş fikir toqquşmalarını xüsusi qeyd etməyi vacib bilirəm.

Təşkilatlanma və idarəetmə nəzəriyyəsi məktəbinin parlaq nümayəndələrindən olmuş A.A. Boqdanov (1873-1928) öz zamanəsini fikir cərəyanı, idraki gücü və potensialı baxımından xeyli qabaqlamış, “tektologiya” adlanan ümumi təşkilatlanma elmini yaratmışdır. Onun onilliklər sonra formalaşacaq sistemli yanaşmaya, bütövlük problematikasına, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsinə, sinergetika və xaos nəzəriyyələrinə təsiri danılmazdır. Yaradıcılığına yaxından bələd olan bir adam kimi, deyə bilərəm ki, A. Boqdanovu tam əsasla bu gün mən işlədiyim və təbliğ etdiyim postneoklassik epistemologiyanın ideya sələfləri sırasına da aid etmək olar. Bu qənaətlərimi 80-90-cı illərdə yazdığım əsərlərdə ətraflı arqumentləşdirməyə çalışmışam (14).

Rusiya imperiyasında həqiqi sosializm barədə Leninlə Boqdanovun mübahisəsi, demək olar ki, onların Kapridəki söhbətləri ilə tamamlanıb. Sosialist Boqdanov 1905-ci il inqilabının məğlubiyyəti şəraitində ısrarla çalışıb ki, sosializmin mədəni-etik dəyərlər sistemini və idarəetmə elminin perspektiv tələblərinə cavab verən potensialını inkişaf etdirsins, bu yönündə ortada olan zərurətin ödənilməsinin nə qədər vacib olduğunu sosialist xəttinə mənsub aparıcı şəxslərin, o cümlədən V. Leninin diqqətinə çatdırsın. Onun tektologiya elminin (bir növ, kompyuterəqədərki kibernetikanın!) əsas qayəsi də elə buradan qaynaqlanır. Bu məqsədlə o, hətta “İnsan və maşın arasında” adlı kitabında (1913-cü ildə nəşr olunub) idarəetmə sistemləri üzrə zamanəsinin ən məşhur mütəxəssisi F. Teylorun nəzəriyyəsinə dərinlən təhlil edib, əhəmiyyətli nəticələr ortaya qoyub.

Boqdanov bəşəriyyətin işıqlı gələcəyini, belə deyək, kommunizmi bütün varlığı ilə istəyən və buna çalışan alicənab bir insan olub. Lakin V. Lenin və L. Trotski kimi odlu-alovlu inqilabçılardan fərqli olaraq, əvvəldən axıracan bu ideala doğru aparan yolun necəliyi, onun insani-humanist dəyərlər və vasitələr hesabına reallaşması barədə düşünüb. Sadəcə düşünməyib, bunun üçün çalışıb, əlindən gələni edib. Onun üçün məqsədin (nəticənin) əhəmiyyətliyi hədəfə çatma prosesinin optimallığı ilə ölçülüb. O, həqiqətən də, böyük alim idi və onun mövqeyi əsl insan mövqeyi olub!

Lenin, habelə Lev Trotski üçün isə hər vəchlə, insani dəyərlərin amansızcasına təkzibi və tapdalanması hesabına belə, hakimiyyətə yiyələnmək məsələsi vacib idi. İdeala-məqsədə aparan yolun necəliyi, prosesin dramatikliyi, üsul və vasitələrin məqbulluğu məsələsi onları qətiyyənlə düşündürməyib. Aydın ki, məntiqi olaraq, Leninin cəmiyyəti kökündən dəyişdirmək düsturu aşağıda sadalanan məqamları — elementləri özündə daşımalı idi:

- mənəvi-etik dəyərlərlə və fərqli maraq daşıyıcıları ilə hesablaşmamaq;
- müxalif mövqeli aktorları ictimai prosesdən xaric etmək, hər vasitə ilə onların fəallığına son qoymaq;
- diktat və gücdən, amansız təqib və zordan istifadə;
- “Mən”in suverenliyini çərçivələmək, yəni yox etmək, fərdi və kollektiv düşüncəni fəvqəldəyaya tabe etmək;
- sinergetik başlanğıcları söndürmək, özünüidarə və özünütənzimləmə qabiliyyətlərini fəvqəldəyaya istiqamətində nəzarətə almaq, onları hökm və direktivlər basqısı altında saxlamaq;
- cəmiyyətin bütün seqmentlərinə sərt müdaxiləni və şiddətli mübarizə amansızlığını rəhbər tutmaq;
- təbliğat-təşviqat, dezinformasiya, yalan və qorxu amilini önə çəkmək;
- donosçuluğa-seksotluğa, satqıncılığa rəvac vermək;
- fərdin və ictimai qrupların tamamilə dövlətə-hakimiyyətə tabe edilməsi;
- siyasətdə və iqtisadiyyatda ciddi fikir müxtəlifliyinə, rəqabətə yol verməmək, təbii opponentlik institutunu səhnədən silmək;
- ictimai nəzarət mexanizmlərini bilavasitə dövlət-hakimiyyət nəzarət sisteminin tərkib hissəsinə çevirmək;
- elm və təhsildə, mədəniyyətdə, incəsənət və ədəbiyyatda, mənəvi həyatın bütün sahələrində vahid partiyalılıq prinsipini rəhbər tutmaq.

Sonralar, bildiyimiz kimi, Stalin məhz həmin prinsipləri həyata keçirmişdir. Onun rəhbərliyiylə reallaşdırılmış dövlət quruculuğuna xas olan sərt idarəçilik, hətta qəddarlıq və amansızlıq, necə deyirlər, bolşevizmin təməlində dayanan nəzəri müddəalardan, şübhə altına alınmayan imperativlərdən qaynaqlanırdı. Bunu Lenin siyasi fəlsəfəsindən, ümumiyyətlə, dövrün dominant inqilab nəzəriyyəsindən irəli gələn bolşevizmin nizamnaməsi-məramnaməsi tələb edirdi. Hər halda Stalinin adına yazılan qəddarlıq və amansızlıq yalnız onun şəxsi keyfiyyətlərinin, anadangəlmə təbiətinin törəməsi və məhsulu deyildi. Bunlar bir bəşəri ideal kimi təqdim və təşviq olunan layihənin özündən doğan atributiv elementlər, xassələr idi.

Həqiqətə qalanda, məsələ təkcə nəzəri müddəalarda-prinsiplərdə də deyildi, belə ki, başqa alternativ də yox idi. Qanlı-qadalı vətəndaş müharibəsindən, Birinci Dünya savaşından çıxmış ölkəni, bütün həyat sahələri tənəzzülə uğramış, alt-üst olmuş məmləkəti başqa yolla, özü də qısa bir müddətdə dirçəltmək, bəlkə də, mümkün deyildi. Yumşaq və rəhmdil dövlət quruculuğu, mülayim idarəçilik, yəqin ki, dövrün tarixi şərtləri ilə uzlaşmırdı. Xüsusən də kapitalist dünyasının şiddətli basqı və həmlələrini nəzərə alsaq, daha aydın olar ki, mövcud tarixi şərait Stalin üçün başqa alternativə yol vermirdi. Bu fəvqəlinə da məhz tarixin diqtə etdiyi alternativ üzrə hərəkət etmişdir.

Yumşaq, mülayim idarəçilik Stalindən sonra Xruşşovun gəlişi ilə başlamış və SSRİ-nin tənəzzül xətti də elə o zamandan özünə yer etmişdir. Əslində, Xruşşovun gətirdiyi “rəhmdillik”, “mülayimlik” sovet xalqından, sadə insanlardan çox, bürokratiyaya, nomenklaturaya hesablanmışdı, yuxarı-aşağı, müxtəlif ierarxiya pillələrində çalışan məmurların maraqlarına xidmət edirdi. Stalinin yaratdığı və sərt tələblər çərçivəsində saat mexanizmi kimi işləyən dövlət

idarəetmə sistemi (sovet məmurunu ciddi nəzarət və bərk əl altında saxlamaq, onu görməli işinə cavabdeh və məsul etmək düsturu-üsulu) artıq çoxdan nomenklaturanı, yüksək vəzifəli məmurları

qane etmirdi. Nomenklatura daim başının üstündə zərbə vurmağa hazır olan “Domokl qılıncı”ndan yaxa qurtarmaq istəyirdi. O, sərbəstliyə, özfəaliyyət sahəsində padşahlığa, şəxsi və ailə istəklərini təmin etməyə can atırdı. Xruşşovun hakimiyyət başına gəlməsi, habelə olduqca sərt, tələbkər və bacarıqlı menecer olan L.P. Beriyanın tezliklə aradan götürülməsi də elə əsasən bu motivlərlə izah oluna bilər.

Bəli, Stalinin ciddi nəzarəti, sərt tələbləri altında məhz xalq və dövlət üçün fəaliyyətə səfərbər edilmiş Siyasi Büro üzvləri, yuxarı eşelonda təmsil olunan məmurlar, ağır məsuliyyət və fədakarcasına çalışmaq yükündən yayınmaq, yaxa qurtarmaq, artıq özləri, ailələri və yaxın çevrələri üçün yaşamaq istəyirdilər, həm də qat-qat yaxşı yaşamaq! Burada şəxsi-subyektiv və ailə-qrup maraqları naminə fəaliyyət göstərmək – yüksək (dominant) səviyyədə, əzab-əziyyət hesabına qurulmuş dövlət və zəhmətkeş insanlar barədə düşünmək isə yox dərəcəsində idi. Nomenklaturanı xalqın güzəranı, onun rifah halının yüksəldilməsi, cəmiyyətdə həqiqi azadlığa və ədalətə yol açmaq kimi məsələlər narahat etmirdi. Onu narahat edən, necə deyirlər, burjua xislətindən qaynaqlanan istəklər idi: “ümumi” maraqların hesabına olsa da belə, “təkcə” və “xüsusi” istək-arzuları ödəmək! Beləliklə də, faktiki olaraq, “xüsusi subyektivlik” amili tam məşum bir formada özünə yer etmişdi.

Ən dəhşətli məqamlardan biri ondan ibarət idi ki, bu xüsusi subyektivlik, hər şeydən əlavə, sovet ideoloji sistemini içindən darmadağın edirdi. Belə ki, kollektivçilik ruhu aşılmalı, hamıya və hər bir sovet adamına xidmət etməli ideologiya əməldə imtiyazlı azlığın mənafeələrinə tabe etdirilirdi. Bununla da rəsmən guya rəhbər tutulan ideologiya realılıqla qarşılıqlı təmasda qaçılmaz ziddiyyətlər müstəvisinə salınırdı. Bu o demək idi ki, rəsmi ideologiya ilə gerçəklik, sözlə əməl arasında günbəgün artan uyğunsuzluğa təməl qoyulmuşdu. Aydınır ki, belə bir şəraitdə mənəvi destruksiyaya, fərdi və kollektiv şüurda ruhi-psixoloji diskomforta yol açılır, dövlətə və hakimiyyətə münasibətdə insanlarda inamsızlıq və hətta nifrət yaranır, habelə rəsmi dövlət ideologiyasının özü ikrah hissi doğurur və sürətlə gözdən düşür.

O da tam aydındır ki, geosiyasi rəqiblər üçün belə vəziyyət, necə deyirlər, göydəndüşmə olur. Onlar yaranmış fürsətdən geninə-boluna bəhrələnmək, təhlükəli rəqibi sıradan çıxarmaq istəyində bulunur, bütün təbliğat-təşviqat, kəşfiyyat-agentura, təxribat-diversiya şəbəkəsini daha da intensiv surətdə işə salır, gecə-gündüz rəqib ölkə əhalisinə müxtəlif kanal və vasitələrlə təsir etməklə insanların dünyagörüşünü öz məkrli niyyətləri istiqamətində formalaşdırırlar. “Beyinlər yuyulur”, bir qayda olaraq, cır düşüncəli millətçilərdən, şovinst xislətli adamlardan, psixopatik tiplərdən, lümpen şüurlu, özünəvurgun “dəli oğlan”lardan əməlli-başlı istifadə edilir. Maraqlı qüvvələr hər vaxtlə çalışırlar ki, hədəfə aldıkları dövlətdə idarəetmənin təsirli nöqtələrində maddiyyatçı, mənfəətdar, savadsız və vicdansız məxluqlar yerləşsinlər, beləliklə də, mütərəqqi ideya-ideallara, həqiqi milli hiss və maraqlara, ümumbəşəri dəyərlərə heç bir daxili vurğunluğu, sadıqlığı olmayan məmurlar ordusu yaransın. Son nəticədə, cəmiyyətdaxili korroziya sürətlə artır, idarəetmədə xoşagəlməz meyillər yayılır, rüşvətxorluq və korupsiya idarəetmə üsuluna çevrilir, xalqla hakimiyyət, vətəndaşla dövlət arasında dərinləşən uçurum yaranır.

Geosiyasi güclərin (kapital dünyasının) aşkar və gizli müdaxiləsi nəticəsində təzahür edən bütün bu simptomlar Stalinin ölümündən sonra qabarıq və artan şiddətlə özünü göstərməyə başladı. N. Xruşşovun hakimiyyət başına gəlməsi ilə, demək olar ki, fəhlə sinfinin, ümumən, zəhmətkeşlərin statusuna və ictimai nüfuzuna sarsıdıcı zərbə vuruldu. Nomenklatura məqsədli və ardıcıl surətdə əmək adamının ictimai nəzarətindən çıxarılır, onunla hesablaşmamaq hüququ və imkanı qazanırdı. Əmək adamının diktaturası əvəzinə, imtiyazlı bürokratiyanın, nomenklaturanın diktaturası formalaşdırılırdı. Paralel olaraq, fəhlə-kəndli və ziyalı nomenklaturası da yaradılırdı ki, ümumiyyətlə, bu “qarmaq”lar hesabına xalqı itaətdə saxlamaq mümkün olsun və siyasi istəblişmənin imtiyazlı həyatına təhlükə yaranmasın. Xalqı yox, məsuliyyətdən və qanunun tələblərindən azad olan nomenklaturanı qoruyan sovet dövləti artıq ciddi korroziyaya, tənəzzülə uğradığını nümayiş etdirirdi. Sonralar L. Brejnev, K. Çernenko və M. Qorbaçovun Baş katib kürsüsünə seçilmələri də elə bu korroziya — çürümə prosesinin davamı, bir ifadəsi kimi izah oluna bilər.

Dünyanın taleyində təsirli rol oynamış tarixi hadisə və prosesləri, hansısa bir meqatrendin özünü necə büruzə verməsi qismində təhlil-tədqiq etmək olar və bu iş vacibdir, lakin baş vermiş tarixi hadisəni birtərəfli mövqedən mühakimə etməyi məqsəduyğun və məqbul saymıram. Elə mən Böyük

Oktyabr inqilabına və Sovetlər İttifaqının təcrübəsinə də bu mövqedən yanaşıram. Nəyisə, kimisə alqışlamaq və yaxud qaralamaq fikrindən də uzağam. Sadəcə, bəzi mətləbləri müəyyənləşdirmək və onları reallaşdırmaq, məqbul saydığımı oxuculara çatdırmaq, konkret olaraq, gələcək üçün hansı yolun daha düzgün, optimal olduğunu aydınlaşdırmaq naminə öz təhlilimi aparır və fikirlərimi bölüşürəm.

Bir çox illər əvvəl marksizm təlimini təhlil edərək əsaslandırmışdım ki, K. Marksın nəzəriyyəsi – dopinq nəzəriyyədir, yəni, onun sağlamlaşdırıcı gücü-potensialı qısamüddətli ola bilər. Eyni zamanda, göstərmişdim ki, marksizm xoşməramlı motivlərdən qaynaqlansa da, amansız diktaturaya meylik onun bətnindən, daxili məntiq-mahiyyətindən doğur. Nəzəriyyədə marksizmi birmənalı qəbul edən və rəhbər tutan istər-istəməz, ictimai-tarixi praktikada zor işlətməyə məhkumdur, başqa cür ola bilməz. Marksizm təlimi əsasında ictimai rekonstruksiya həyata keçirmək – elə öncə zora-təqibə, bir sözlə, diktaturaya arxalanmaq və ona rəvac vermək deməkdir! Bu təlimdə, faktiki olaraq, siyasi motivli fikir mütləq həqiqət qismində götürülərək mütləqləşdirilir, bu “yeganə həqiqət”ə şübhə yeri qoyulmur; hər hansı fərqli fikir, opponent mövqeyi bəribaşdan təkzib və rədd edilir, bunula da ictimai rekonstruksiya prosesində “yadlar” kateqoriyasına daxil edilənlər sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni-mədəni iştirakçılıqdan kənarlaşdırılırlar. Hətta onların açıq-aşkar təqibi, fiziki məhvi də məqbul sayılır. Sovetlər praktikası bu məqbulluğu nəinki təsdiq etmiş, hətta həyata da keçirmişdir. 37-ci il də daxil, həyata keçirilmiş silsilə repressiyalar elə bu qəbildəndir. Ümumiyyətlə, yalnız marksist-leninçi müddəalara söykənən siyasi praktika şəraitində hansısa demokratik norma və prinsiplərə, bərabər hüquqlu ictimai iştirakçılığa yer verilmir, çünki özünü təşkil və özünü idarə ocaqları, sinergetik başlanğıclar öncədən sıxışdırılır və boğulur. Belə siyasi praktika mühitində dövlət yalnız “bərk əl”, “dəmir iradə”, sərt idarəçilik və total təbliğat-təşviqat vasitəsilə öz funksionallığını saxlaya bilər.

Demək istədiyim ondan ibarətdir ki, Stalinin adına-ayağına yazılan zor, təqiblər, repressiyalar bilavasitə marksizm-leninizmdən irəli gələn nəticələr idi. Siyasi təlim olan leninizm marksizmin konkret zaman-məkan daxilində bir modifikasiyası, K. Marksın öz ifadəsilə desək, təbii tarixi məhsulu olmuşdur. Ehtimal ki, mükəmməl elmi biliyə malik mütəfəkkir, cəmiyyətin bir mürəkkəb sistem olduğunu və bu mürəkkəbliyin necəliyini çoxlarından yaxşı bilən alim-ensiklopedist, həkim və yazıçı A. Boqdanov məhz marksizmin yuxarıda göstərdiyim bu neqativlərini dərk edərək, “sadiq marksist”, “dünya proletarlarının rəhbəri” V. Leninin baxışlarını bölüşməkdə çətinlik çəkirmiş, o vaxtın sosial-demokratlarından və hətta bolşeviklərindən olsa da (1905-ci ildən 1912-ci ilə qədər). Boqdanovun sosializmi, əslində, Leninin və bütövlükdə bolşeviklərin sosializmindən bir sıra prinsiplərə görə fərqlənirdi, özü də - yaxşı mənada! (17). O, sosializmin mədəni-etik tərəflərinə, əsaslarının konstruktivlik-rasionallıq tələblərinə və ümumi təşkilatlanma, özünü idarə etmə, sistemə qovuşma və sistem yaratma məsələlərinə daha həssas və elmi surətdə yanaşırdı.

Bu yerdə başqa bir alim-mütəfəkkirin, XX əsrin ən nəhəng elm adamı Albert Eynşteynin sosializmə bəslədiyi vurğunluğunu xatırlatmaq istərdim. Onun “Nə üçün sosializm?” adlı essesi tanınmış Amerika siyasi iqtisadçısı, monopolist kapitalizm nəzəriyyəsinin banisi Pol Syuzinin xahişi ilə yazılıb və 1949-cu ilin may ayında “Aylıq icmal” (Monthly Review) jurnalının birinci sayında dərc edilib (23). O illərdə Eynşteyn Qərbdə irticaya qarşı aparılan mübarizənin mərkəzində fəallıq göstərərək, ABŞ-da vətəndaş hüquqlarının pozulmasına qarşı vuruşub və sülh uğrunda beynəlxalq hərəkatın təşkilatçısı olub. Sosializmə üstünlük verən və onu alqışlayan alim, eyni zamanda sosializm quruculuğunda adekvat metodların, yəni insani üsul və vasitələrin vacibliyi məsələsini önə çəkib. Onun fikrincə, həqiqi sosializm sosial-etik məqsəd daşıyır və bu məqsədin reallaşması insani keyfiyyətlərin artmasından keçir. Cəmiyyət, ictimai mühit insanları təhdid etməməli, onların üzvi sığınacaq və rahat fəaliyyət yeri olmalıdır. Habelə, Eynşteyn zəruri saydığı planlaşdırmanın özlüyündə, əlahiddə götürüldükdə, kafi olmadığını söyləyib.

Eynşteynin həmin essədəki mülahizələrindən maraqlı və əhəmiyyətli aqlı nəticələr hasil olunur: kapitalizm cəmiyyəti istər-istəməz insanları eqoistliyə sövq edir; öz eqoistliklərinin əsirinə çevrilmiş bədbəxt bəndələr isə daim özlərini tənha, həyatın ən sadə sevinclərindən məhrum, qorxu və təhdidlər içərisində hiss edirlər; insan həyatının mənasını yalnız özünü cəmiyyətə, başqalarına, ülvə mətləblərə,

ali məqamlara həsr etdikdə tapa bilər. Qeyri-insani, dəhşətli vəziyyətin həqiqi mənbəyi məhz kapitalizmə xas olan fetişləşmiş iqtisadi rəqabət və iqtisadi anarxiyadır. Biz qarşımızda böyük bir istehsal-istehlak icması görürük ki, onun hər bir üzvü bir-birini kollektiv əməyin məhsulundan məhrum etməyə çalışır. Və zorla deyil, əsasən qanunlarla sanksiyalanmış qaydalara riayət etməklə. Onu da nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, zəruri olan bütün istehsal vasitələri, iqtisadi güc ayrı-ayrı şəxslərə məxsusdur, onların mülkiyyətidir. Anlamaq vacibdir ki, hətta nəzəriyyədə fəhlənin əməkhaqqısı onun istehsal etdiyi məhsulun dəyəri ilə müəyyənləşmir.

Böyük alim vurğulayır ki, xüsusi kapitalla azlığın əlində cəmləşmək (konsentrasiya olmaq) tendensiyası xasdır. Bu, bir tərəfdən, kapitalistlər arasındakı rəqabətlə bağlıdır, müəyyən qədər də onunla ki, texniki-texnoloji inkişaf və dərinləşən əmək bölgüsü kiçik istehsal vahidlərinin hesabına nəhəng istehsal vahidlərinin formalaşmasını səbəbləndirir. Bu proseslər nəticəsində kapitalist oliqarxiyası yaranır ki, onun da dəhşətli hökmranlığını hətta demokratikcəsinə təşkil olunmuş cəmiyyətin özü effektiv surətdə məhdudlaşdırma bilmir. (Bu yerdə bizim, guya inşisara, oliqarxiyaya qarşı mübarizə aparan milli demokratlara məsləhət görərdim ki, Eynşteyn kimi dahiləri yenidən yaxşı-yaxşı oxusunlar!).

“Nə üçün sosializm?” məqaləsini A. Eynşteyn bu fikirlərlə tamamlayır: “Mən əminəm ki, bu dəhşətli şərdən yaxa qurtarmaq üçün yalnız bircə üsul var – müvafiq təhsil sisteminə malik sosialist iqtisadiyyatının yaradılması yolu ki, ictimai məqsədlərə çatmağa yönümlənmiş olsun. Belə iqtisadiyyatda istehsal vasitələri bütün cəmiyyətə məxsusdur və plan üzrə istifadə edilir. İstehsalı cəmiyyətin tələbatlarına uyğun tənzimləyən planlı iqtisadiyyat zəruri əməyi işqabiliyyətli cəmiyyət üzvləri arasında paylaşıra bilər və hər bir kişinin, qadının və körpənin yaşamaq hüququna qərant olardı.

Təbii qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdən əlavə, insanın təhsillənməsi başqa adamların həyatına münasibətdə məsuliyyət hissinin inkişafını (hakimiyyətin və uğurun bizim cəmiyyətdəki tərənnümünün əvəzinə) özünə məqsəd qoyardı. Yadda saxlamaq zəruridir ki, planlı iqtisadiyyat hələ sosializm demək deyil. Öz-özlüyündə o, şəxsiyyətin tam təhkimçiliyi ilə müşayiət oluna bilər. Sosializmin qurulması həddən ziyadə mürəkkəb sosial-siyasi problemlərin həllini tələb edir: siyasi və iqtisadi mərkəzləşmənin yüksək dərəcədə olmasını nəzərə alaraq, necə etmək lazımdır ki, bürokratiya fəvqəlgüce çevrilməsin? Şəxsiyyət özünün və başqalarının hüquqlarının müdafiəsini, bununla bir yerdə isə, bürokratiya hakimiyyətinə qarşı demokratik əks-təsiri necə təmin etməli? Sosializmin məqsəd və problemlərinə dair aydınlıq bizim keçid zamanında nəhəng əhəmiyyətə malikdir” (24).

Sosializmin danılmaz üstünlüklərindən yazan və deyən görkəmli şəxsiyyətlər əvvəllər də çox olub, sonralar da. Burada onlardan A. Eynşteynlə əlaqəli yalnız birinin – 1 mart 2019-cu ildə vəfat etmiş məşhur fizik, Nobel mükafatı laureatı, akademik Jores Alfeyorovun adını çəkmək istərdim. “Elm uğrunda” qəzetinin 27 may 2016-cı il tarixli sayında çıxan “Albert Eynşteyn, sosializm və müasir dünya” adlı məqaləsində, məsələn, o yazır: “Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bizim ölkədə qurulmuş və alqışlanan “hüquqi dövlət” tamamilə qanuni əsaslarla başqalarının mülkiyyətini reydersayağı ələ keçirməklə məşğuldur” (3). J. Alfeyorov öz məqaləsini belə fikirlə tamamlayır: “K. Marksın “elm – cəmiyyətin məhsuldar qüvvəsidir!” formulu bizi etik normalara görə ali olan cəmiyyətə - SOSIALİST cəmiyyətinə səsləyir” (16).

Rusiya telekanallarının birinə müsahibə verən görkəmli alim bu maraqlı fikirləri də söyləmişdir: “Böyük Vətən müharibəsindən cəmi bir il sonra - 1946-cı ildə institut dosentinin aldığı əməkhaqqı rayon partiya komitəsi katibinin maaşından iki dəfə çox idi, üstəlik də, alim-pedaqoqun müxtəlif güzəştləri, imtiyazları vardı. Dövlət alimin, müəllimin nüfuzunu yüksək tuturdu, ona hərtərəfli qayğı göstərilirdi. Elmdə, texnikada, cəmiyyətimizin inkişafında böyük uğurlar da bu hesaba idi! Bütün bunlar bir həqiqətdir! Belə quruluşu məhv edib, yerində yırtıcılara sərf edən nəseə yaratmaq düzgün iş deyil, cinayətdir!”.

Belə deyim var: “Od axtaran onu tüstüsü ilə birgə tapır”. Bu həqiqəti elə hər iki meqatrend tipinə - sosializmə də, kapitalizmə də şamil etmək olar: hər birinin öz tüstüsü var – acı və gözçixardan. Və ictimai fikir tarixində, habelə siyasi idarəetmə praktikasında dəfələrlə belə cəhdlər olub: sosializmi kapitalizm hesabına, kapitalizmi isə sosializm hesabına yaxşılaşdırmaq, yəni, tüstüdən azad etmək. Elə sintezləşmə aparmaq ki, nəticədə hər iki meqatrend tipinin yalnız müsbət cəhətləri öz ifadəsini

tapsın, tüstüsü-çəni aradan götürülsün. Bu kontekstdə bir sıra görkəmli fikir və əməl sahiblərinin adlarını çəkə bilərik: məsələn, utilitar (individualist) və kollektivist (sosialist) düşüncə elementlərini sintezləşdirməyə cəhd etmiş E. Dürkheimi, M. Veberi, Z. Freydi, E. Frommu, T. Parsonsu, iqtisadi və siyasi konvergensiya mövqeyindən çıxış edən C. Helbreyti, P. Sorokini, Y. Tinbergeni, R. Aronu, C. Streyçi, A. Saxarovu, habelə dövlət xadimi Den Syaopin kimi böyük reformator-mütəfəkkirləri göstərə bilərik.

Sosializmin və kapitalizmin sintezləşməsindən və yaxud konvergensiyasından söhbət gedəndə sanki, bir dəb üzrə, əksəriyyət tamamilə səhv qənaət sərgiləyərək, belə fikir söyləyir: “Bu sintezləşmə, konvergensiya cəhdi boş şeydir, ictimai praktika və tarix göstərir ki, sosializmlə kapitalizmin tamamlanması və ya kapitalist elementlər hesabına sosializmin dolğunlaşdırılması, prinsipcə, mümkün deyil”. Və əqli ətalətə mübtəla olmuş insanlar, yumşaq desək, bu yalanı heç bir şübhə altına almadan qəbul edir və onu tirajlayırlar. Baxmayaraq ki, elə ictimai praktikanın və tarixin özü əks fikir söyləməyə əsas verir: yəni, sosialist elementlərlə kapitalist elementlərin ağıllı, ciddi ideya-nəzəri zəminlərə söykənən sintezləşməsi həmişə müsbət nəticə verir! Çin və indiki Vyetnam da daxil olmaqla, bəzi ölkələrdəki konfutsian sosializm, Tayvan, Honkonq, Singapur kimi dövlətlərdə isə qərarlaşmış konfutsian kapitalizm buna əyani sübutdur. Dərinə getsək, deyə bilərik ki, Yaponiya, Cənubi Koreya və Yeni Zelandiya, İsveç, İsveçrə, Danimarka, Avstriya və Hollandiya da, habelə, İngiltərə və Fransa kimi ölkələrin özü bu integrallaşmadan (kapitalizmin sosialist elementlərlə zənginləşməsindən!) az bəhrələnməyiblər. Bu həqiqətləri anlamaq üçün kifayət deyil ki, hansısa konyukturaya xidmət edən “mütəxəssisin” uydurmalarını kor-koranə mənimsəyəsən, vacibdir ki, hadisə və proseslərin, tarixi faktların mahiyyətini açmaq, onların dərin köklərini anlamaq üçün özün-özünə kömək edəsən. Bu da yoxdursa, yaxşı olar ki, konyukturadan, tərəfli mövqedən uzaq duran tədqiqatçıları oxuyasan!

Çoxlarına təəccüblü gəlsə də, demək istərdim ki, məsələn, konfutsian kapitalizm arealına daxil olan Yaponiyada kapitalizmlə sosialist elementlərinin milli ənənələr və dəyərlər əsasında üzvi sintezini ilk dəfə uğurla həyata keçirən (əvvəlcə nəzəri müstəvidə, sonra isə praktikada) böyük sənayeçi və mütəfəkkir Sibusava Eydzi (1840-1932) olmuşdur. İmperator Meydzinin (Mutsixito, 1852-1912) məşhur islahatları da xeyli dərəcədə Eydzinin nəzəri-praktiki təcrübəsinə, məfkurə və əməl sisteminə söykənmişdir. Bu barədə mən hələ 2005-ci ildə çap olunmuş “Demokratiya: reallıq və zərurət” (15) adlı kitabımda fikir söyləmişdim.

Ümumiyyətlə, düşünürəm ki, kapitalist və sosialist elementlərinin müxtəlif modifikasiyalarda çarpazlaşması — sintezləşməsi inkişaf etmiş ölkələr sırasına aid etdiyimiz bütün ölkələrə xasdır. Bu fikri söyləməyə onların yaşadıkları təkamül tarixinin, mövcud durumlarının dərin təhlili əsas verir. Həmin təhlil həm də onu göstərir ki, üzvi sintezləşmənin dərəcəsi və keyfiyyəti, hər şeydən əlavə, xalqların mentaliteti ilə, onların nizamsevərliyi, rasionallığa önəm vermələri və fədakarlıqları, ictimai borca həssaslıqları ilə sıx bağlıdır. Bu kontekstdə düşünərək, biz ingilisləri, almanları, hollandları, fransızları, amerikalıları, yaponları, koreyalıları, nəhayət, çinliləri, tayvanlıları və vyetnamlıları başqalarından müsbət mənada fərqləndirməli deyilikmi? Etiraf etməli deyilikmi ki, gözəl nəzəri konsepsiya və paradiqmalardan, bu əsasda möhtəşəm idarəetmə sistemlərinin yaradılmasında, fərdlərin təşəbbüs və azadlıqlarına, onların rahat və firavan həyatına əlverişli şərait və imkanlar formalaşdırın başlıca amil, güc elə ilk növbədə xalqların özüdür, insanların integrativ keyfiyyətidir?! Necə qəbul edə bilərik ki, fərdi və kollektiv əməyin, ictimai həyatın özünün təşkilində konkret insan və xalq amili kənara qoyulsun, bir növ, məsuliyyət altından çıxarılsın?!

Yalnız ortodoksal marksist-leninçi mövqedən çıxış edərək “görünən dağı” kənara atmaq, hesaba almamaq, hər şeyin adını “üstqurum” qoyaraq iqtisadi bazisdən törədiyini şişirtmək olar. Söz yox, heç bir ağıllı və vicdanlı kəs iqtisadi bazisin, istehsal üsulunun rolunu və əhəmiyyətini təkzib etməyə girişməz. Müəyyən ictimai həyat intervallarında bu bazisin müəyyənədiciliyini də qəbul edər. Lakin bazisin müəyyənədiciliyini, dominantlığını mütləqləşdirmək, iqtisadi amillərin yerini və rolunu olduğundan çox şişirtmək obyektiv reallığı, bəşəri həyatın mahiyyətini təhrif etmək, təbii-tarixi qanunauyğunluqlara zor göstərmək deyilmi?! İqtisadi bazisin özünü, istehsal üsulunu, əmək alət və vasitələrini, görəsən, hansı fəvqəlgüvvə ixtira edib yaradır ki, burada insana, xalqa və millətə ehtiyac qalmır? Qalmırsa, marksistlər-leninistlər xeyr ola, birağızdan, belə şuar səsləndirirlər: “Xalq – tarixin

yaradıcısıdır!”. Əcəba, bu, necə məntiqdir: xalq tarixin yaradıcısı olur, ancaq onun hansı keyfiyyət daşması qətiyyən bir əhəmiyyət kəsb etmir; yaxud tarixin yaradıcısı olan xalqı təmsil edən insan yalnız ictimai münasibətlərin məcmusu sayılır, onun bir “MƏN”, bir suveren “nüvə” kimi dəyəri bir qara qəpiklə də ölçülmür? Burada istər-istəməz ABŞ prezidenti Ronald Reyqanın vaxtilə söylədiklərini xatırlayıram. O, “Kommunist kimdir?” sualına – “Marksı və Lenini oxuyan!”, “Bəs, antikommunist kimdir?” sualına isə – “Marksı və Lenini oxuyub, başa düşən!” cavabını vermişdir. İngiltərənin Baş naziri Marqaret Tetçerin də bir düşündürücü fikrini xatırlatmaq istədim: “Sosializmin problemi ondadır ki, əzəl-axır başqalarında da pul qurtarır”.

Bir çoxları, xüsusən keçmiş SSRİ məkanında və sosialist düşərgəsində yaşamış insanlar, indiki narahət, sıxıntılı vəziyyətdən narazı olaraq, adətən, belə fikirlər söyləyirlər: “Mən repressiyaların tərəfdarı deyiləm, ancaq elə ideya var ki, mənim üçün əzizdir. Bu, sosializm ideyasıdır ki, insanları daha yaxşı birləşdirir, onlarda bir-birinə qayğıkeşlik, mərhəmət aşılır. 10% vətəndaşın milli sərvətin 90%-nə sahib olduğu indiki vaxtda belə şeylər mümkün deyil”. Analoji olaraq, bu cür də deyənlər var: “Siyasətdə solçu baxışları rəhbər tut, çünki yalnız sosializm tərəfdarları, bütün səhvlərinə baxmayaraq, sözün həqiqi mənasında insanlara biganə deyillər. Onların təəssübünü çəkirlər, dünyanı yaxşı istiqamətdə dəyişmək istəyirlər”.

Son illərdə oxşar fikirlər Rusiya mətbuatında, internet saytlarında, teleradio verilişlərində daha çox səslənir. Özü də yalnız sadə adamlar yox, həm də hakimiyyətə yaxın şəxslər tərəfindən. Görünür, rəsmi Rusiya hakimiyyəti, ilk növbədə, prezident Putin, müəyyən məqsəd güdürək, belə ovqatın formalaşmasında maraqlıdır.

Bu dalğada Stalinin pərəstişkarlarının sayı və reytingi də durmadan artmaqdadır. Qeyri-hökumət təşkilatı kimi özünü təqdim edən “Levada-Sentr”-in 2017-ci ilin iyun ayında nəticələrini açıqladığı sosioloji sorğuya əsasən, İosif Stalin bəşər tarixinin ən görkəmli dövlət başçısı kimi, birinci yer tutub (19). V. Lenin isə üçüncü yerdə gəlir. Sosioloji sorğu 2017-ci ilin 7-10 aprelində Rusiyanın 48 regionunda, 137 yaşayış məntəqəsində 18 yaşdan yuxarı 1,6 min şəxs içərisində aparılıb. O da maraqlıdır ki, Kreml sorğunun nəticələrinə dair hansısa konkret fikir söyləməkdən çəkinmişdir, baxmayaraq ki, həmin sorğunun nəticələrinə görə “bütün zamanələrin və xalqların ən görkəmli şəxsiyyətləri” sırasında, Stalindən sonra V. Putinin adı gedir (22).

Düşünürəm ki, Rusiyanın hal-hazırkı durumunda Stalinə münasibət heç də təsadüfi və keçici məsələ deyil. Müvafiq meqatrend axtarırlarının intensivləşdiyi və konseptual müxtəlifliyin durmadan artdığı bir vaxtda bu məsələ, bəlkə də, müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Həm də təkcə Rusiya üçün yox! Bu məsələdə müəyyənləşmə istər-istəməz qonşu postsovet ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın da bugününə və gələcəyinə təsir edəcək. Bu mənada bizim də yaranmış multiparadiqmal fəzaya qoşulmağımız, öz təhlillərimizi apararaq qənaətlərimizi ortaya qoymağımız vacibdir. Stalin fenomeni və onunla bağlı bir çox problemlər yalnız Rusiya məsələsi deyil, indiki meqatrend axtarırları prosesində bizim üçün də aktual və aydınlaşmasını tələb edən məsələdir. Nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, inkişaf etmiş sivil ölkələrin varlığını şərtləndirən dəyərlər və nailiyyətlər kompleksinə biz daxilən istəkli olsaq da, tarixi yaşayış məkanımız Avrasiya olub və belə də davam edəcək. Bu məkanda yaşayaraq da biz Rusiya və başqa qonşu ölkələrlə vahid tarixin iştirakçıları olmuşuq, ən azı ümumi həyat elementləri ilə, çarpazlaşan, bəzən də üst-üstə düşən ənənə, düşüncə və əməl parametrlərinə sahiblənmişik, idarəetmə və inzibatçılıq yolu keçmişik. Ona görə də xoşbəxt gələcəyimizi qurmaq istəyində bulunaraq, bu tarixən obyektivləşmiş həqiqətlərə göz yummamalı, təkamül dialektikasını zorlamamalı, universal olanı təpikləməklə xüsusini və təkcəni qandan-qidadan məhrum etməməliyik.

Bir təkcə Stalin məsələsində deyil, bütün taleyüklü problemlərin araşdırılıb həll olunmasında ən düzgün yanaşma ondan ibarətdir ki, ümumini görək, duyaq və təhlildən kənarda qoymayaq. Ümuminin (“Tam”-ın) statusu, mahiyyəti, tələbləri qeyri-təbii və qeyri-məntiqi surətdə təkzib edilərsə, təkcə və xüsusi olanların taleyinə də sağalmaz yaralar yetirilər, onların bugünü və perspektivləri əllərindən alınar. Çəkinmədən deyə bilərəm: ümumi-xüsusi-təkcə əlaqə və nisbətlərində DİALEKTİKAnı dərinlən anlama bilməyənlər, yəni, düşüncə və dünyagörüş cəhətdən qəbahətlər daşıyıcısı olanlar dövlət, millət, xalq, cəmiyyət, azadlıq və suverenlik, iqtisadiyyat və idarəetmə, sosial həyat və mədəniyyət, ictimai rekonstruksiya və geosiyasət kimi məfhumlarla bağlı

problemlərə girişib, insanlara yol göstərməsələr, daha yaxşıdır! Hər halda, belə hərəkət etsələr, az ziyan verərlər.

Hansısa emosional ovqatdan, yaxud da sadəcə, eqoistik-konyuktur motivlərdən çıxış edərək və “mən də varam!” deyərək insanları çaşdırmaq, xalqın taleyini alt-üst etmək – vicdansız, məsuliyyətsiz, yəni intellektuallıqdan məhrum adamların peşəsidir. Bu tip şəxslər (özlərini “politoloq”, “siyasətçi”, “sosioloq”, “ekspert” adlandırırsalar da!), bir qayda olaraq, hamıdan çox vətənpərvər, millət və din təəssübünü çəkən kəslər kimi görünməyə çalışır, hər vəchlə ictimaiyyəti ovsunlamağa girişirlər. Əfsuslar ki, onların təmtəraqlı sözlərinə uyan və inananlar az deyil. Onlar sadələvhəsinə belə vicdansızların şüarlarına aludə olaraq, son tənqidi düşüncə elementlərini, sinergetik birgəyaşayış mədəniyyətlərini də itirir, səadət və xoşbəxtlikdən daha da uzaqlaşır. Bu acı təcrübə dünən də olub, indi də var, sabah da özünü göstərəcək. Göstərməməsi üçünsə, heç olmasa, bir yoluxucu xəstəlik kimi tənqidi mövqedən qeyd edilməli və məqsədli maariflənmə işi aparılmalıdır.

Söz yox, fikir müxtəlifliyi yaxşı və lazımlı şeydir. Ancaq bu yaxşılıq o vaxt hasil olur ki, fikir müxtəlifliyi sərsəm şüarların səsləndirilməsinə, kin-küdurətin püskürməsinə, dəyərli tarixi şəxsiyyətlərin adından sui-istifadələrə yox, vahidliyə, rəşadətli fəaliyyətə və pozitiv nəticələrə xidmət edir. Bu, həqiqi plüralizmə, fikir azadlığına və demokratiyaya təminat verən tələbdir. Bu, eynilə dialoji təfəkkürün atributu, tələbidir. Ümumi götürdükdə isə, dialoji təfəkkür tənqidi-sinergetik təfəkkür tipinin mühüm əlaməti, ayrılmaz xassəsidir. Belə demək olar: dialoji təfəkkür – tənqidi-sinergetik təfəkkürün mövcudluq üsulu və vasitəsidir. Fikir cərəyanında, onun hər bir mərhələsində və səviyyəsində daxili dialoq, yəni, qarşılıqlı fayda verən mübadilə və özünükorreksiya yoxdursa, tənqidi-sinergetik təfəkkürdən danışmaq əbəsdir.

Tənqidi-sinergetik təfəkkür və onun ayrılmaz atributu olan dialoji təfəkkür barədə vaxtilə kifayət qədər yazmışam. Burada, qısaca, bəzi məqamlara bir daha toxunmaq istəyirəm.

Birincisi, dialoji təfəkkür və bütövlükdə tənqidi-sinergetik təfəkkür, bəzi şəxslərin anladığı kimi, yalnız iki, üç və daha çox subyekt arasındakı diskussiyaya, fikir üzləşməsinə və mübadiləsinə şamil olunmur. Onun əhəmiyyətli cəhəti ondadır ki, düşüncə sahibi olan konkret fərdə, ayrıca götürülmüş subyektə də şamil edilir. Dialoji təfəkkür ilk növbədə fərdin öz təfəkkür tərzini, onun fikir refleksiyasını, düşüncə cərəyanını xarakterizə edir. O, ehkamlar, şüar və postulatlar, qəlibləşmiş aksiomalar vasitəsilə yox, inkişafda olan fikir elementlərinin, alternativlərin müqayisəsi və konvergensiyası vasitəsilə məntiqəuyğun düşünməyi, əqli nəticələr irəli sürməyi tələb edir. Yalnız bu halda konkret insan fərdlərarası diskussiyada dialoji mühitə, fikir məhsuldarlığına, əqli xəzinəyə fayda verə bilər. Dialoji təfəkkürə əməli konstruktivlik, fikir cərəyanının sistemliliyi və ardıcılığı, düşüncə məsuliyyəti və nizamı xasdır.

İkincisi, öz tarixi kökləri, inkişaf mənbələri baxımından dialoji təfəkkür müasirliyi qədər də ənənəvi hadisə, fenomendir. Onun parlaq nümunələrinə misal olaraq, biz qədim filosofların, görkəmli müfəkkirlərin söhbətlərini, əsərlərini göstərə bilərik. Bu gün də həmin qaynaqlar qida mənbəyidir. Eynilə, dialoji təfəkkür milliliklə bəşəriyyətin ümumi vəhdətinə, harmoniyasına motivasiyalı və sevgili təfəkkürdür.

Üçüncüsü, dialoji təfəkkürün əhəmiyyəti yalnız idraki-koqnitiv sahə ilə məhdudlaşmır. O, fəaliyyət fəlsəfəsini (prakseologiyayı) müəyyənləşdirmədə daha dürüst və qabiliyyətli olduğundan, ictimai praktikanın məzmun və mahiyyətinə bilavasitə pozitiv təsir göstərir. Bu mənada dialoji təfəkkürün siyasi islahatların təşkili və aparılmasında, geosiyasi mühitin, beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında artan aktuallığı, yeri və rolu danılmazdır. Fikrimcə, dialoji təfəkkür dünyanın yenidən formatlaşmasında və ictimai meqatrendin müəyyənləşib qərarlaşmasında ən mühüm amillərdən, vasitələrdən biridir. Bu təfəkkür dini, etnik, mədəni, siyasi və iqtisadi müxtəlifliklərin ortaya çıxardığı məhdudiyyətləri dəf etməyə, tolerantlığa və harmoniyaya, birgəyaşayış mədəniyyətinin pozitiv məqamlarına, rəngarəngliyin ümumi potensial gücünə vüsət verməyə qadirdir.

Azərbaycan reallıqlarını nəzərə alsaq, dialoji təfəkkürün önəmliliyini vurğulamaq, düşünürəm ki, olduqca əhəmiyyətlidir. Mətbuatda, internet saytlarında, məqalə və kitablarda (xüsusən də siyasi, geosiyasi və geostrateji məsələlərə dair) tez-tez elə mülahizələrə, imperativ-diktə xarakterli fikirlərə rast gəlirsən ki, təəccüblənməmək olmur. Məsələn: “Biz Rusiya, İran və Çinin müttəfiqi ola bilmərik”, “Rusiya bizim böyük düşmənimizdir”, “İranla, Rusiya ilə bizim birgə gələcəyimiz ola

bilməz”, “Çin də, SSRİ kimi, dağılacaq”, “Bütün xristian dünyası müsəlmanlara qarşıdır”, “İslam – gələcəyə aparan yeganə yoldur!” və s. Zıyan yetirməkdən başqa, heç bir pozitiv yük daşımayan, hansısa ciddi araşdırmalara söykənməyən, milli maraqlara və ümumən sağlam məntiqə zidd olan bu cür hökmedici, qəti ifadələr, şüarlar, görəsən, nəyə hesablanıb? Onları səsləndirən partiya sədrləri, politoloqlar, ekspertlər nə vaxta qədər milli-mədəni və dini dəyərləri, görkəmli şəxsiyyətlərin adını istismar edərək, siyasi reyting və maddi dividendlər qazanacaqlar? Axı yerli-yersiz bəyanatlarla, məntiqi və faktoloji kökləri olmayan mülahizələrlə, əsassız çağırış və vədlərlə məqbul siyasət mümkün deyil!

Gəldiyim qənaət budur: ifrat millətçiliyə və mövhumatçılığa əl atanlar, etno-milli və dini amillərdən, tarixi şəxsiyyətlərin adından sui-istifadə edənlər, adətən, kamil peşəkarlığı, savadı, istedadı, sərrast icraçılıq qabiliyyəti olmayan insanlar arasından çıxır. Onların ambisiyaları həmişə bilik və bacarıqlarını üstələyir. Elə bu daxili təzadlar kompleksinə də hansısa peşə, sənət istiqamətində onların püxtələşməsinin, kamilləşməsinin qarşısını alır. Zaman axarında isə həmin təzadlar kompleksinə zəruri çərçivə və ölçü bilməyən bu adamları rəzil günə qoyur. Bununla yanaşı, onlar az-çox təmsil etdikləri fəaliyyət sahələrinə də xeyli ziyan yetirirlər. Bu tip adamlara bəzən “psixopat” da deyirlər. Lovğalıq, egoizm, kin və aqressiya, parçalama və ayırma, uydurma və böhtan, necə deyirlər, əllərindən gələn işdir, dəqiq desək, qüsurlu təbiətlərinin xarakterik elementləridir. Bacarmadıqları isə mərhəmətli, məsuliyyətli və vicdanlı, yəni, alicənab olmaqdır, nizama, qayda-qanuna və ədalətə daxili vurğunluq göstərməkdir, insanları mütərəqqi ideya və ideallara doğru hərəkət istiqamətində birləşdirməkdir. Onlar, ümumiyyətlə, insanlarda, cəmiyyətdə nəşə fəzilətli bir şey, birləşdirici tellər axtarıb görməyə, yaratmağa qadir olurlar. Ambisiyaları ağıl və bacarıqlarını hədsiz dərəcədə üstələyən bu adamlar özlərini millətin vicdanı, haqq və ədalət qarçıları qismində təsəvvür edir və bunu ictimailəşdirməkdən çəkinmirlər. Ümumən, onların ictimai fikrə, siyasi-mənəvi mühitə, dialoq mədəniyyətinə, konstruktiv islahatlar prosesinə vurduları ziyan danılmazdır.

Üzdə özlərini idealist kimi göstərən, daxilən isə qatı maddiyyatçı, super-materialist olan bu şəxslər hər bir ölkə, o cümlədən Azərbaycan üçün ən böyük təhlükə mənbələrindən biridir. Belə ki, daxili və xarici düşmən qüvvələrin müxtəlif mənfur həmlə və layihələrində (məyən maddi dividendlər, maliyyə ödənişləri, qrantlar müqabilində) yer alaraq çirkin öhdəlikləri icra etmək onların, sanki həyat düsturuna çevrilir. Konkret hadisə və faktların təhlilindən çıxış edərək açıq demək istəyirəm: son onilliklərdə Azərbaycanın siyasi və mədəni mühitinin çirklənməsində, ailə də daxil olmaqla, müxtəlif sosial institutlarının “korroziyaya” uğramasında məhz bu şəxslər xüsusi canfəşanlıq göstəriblər və hazırda da onlar destruktiv fəaliyyətlərini davam etdirməkdədirlər. Əfsuslar olsun ki, bu məşum fəaliyyətin qarşısını almaqda müvafiq dövlət qurumları, elə ictimaiyyətin özü də anlaşılmayan acizlik göstərir.

Şübhəsiz, yetirilən bütün bu ziyanlar Azərbaycan meqatrendinin formalaşmış sabitləşməsində, ölkənin geosiyasi, siyasi və iqtisadi, sosial-mədəni mövqelər üzrə qərarlaşmasında da özünü göstərir. İstər-istəməz, ideoloji-psixoloji böhrana, məfkurə çaşbaşlığına, şüur sarsıntılarına səbəb olur. Beləliklə də, “Biz hansı yolun yolçusuyuq? Nəyi və necə etməliyik? Hansı üsul və vasitələrdən istifadə olunmalıdır?” kimi suallar birmənalı cavabını tapa bilmir və açıq qalır. Əlbəttə ki, bütün günahlar yalnız yuxarıda qeyd etdiyim bədbəxt bəndlərdə deyil, səbəblər çoxdur. Burada, hər şeydən əlavə, ictimai və humanitar elmlərin müasir tələblərə müvafiq qaydada cavab verə bilməməsi də xüsusi rol oynayır. Tək-tək alimlərin təşəbbüsləri, gördükləri işlər, əldə etdikləri elmi nəticələr isə müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən məqsədyönlü surətdə və yaxud da, sadəcə, laqeydlə ictimailəşdirilmir, elə fərdi fədakarlıq nümunəsi olaraq kölgədə qalır. Düşünürəm ki, bu təşəbbüs və fədakarlıqlar vaxtında diqqətə alınmalı və dəyərləndirilməli, onların müəlliflərinə isə daha geniş imkan və səlahiyyətlər, maddi-mənəvi dəstək verilməlidir. Kadrların yeniləşməsində bu “qızıl fond”dan istifadə olduqca vacib və zəruridir. Əhəmiyyət kəsb edən ciddi elmi nəticələrdən, dəyərli nəzəriyyə və konsepsiyalardan istifadə olunmalıdır.

Qüsurlu təfəkkür tipinin dominantlığı şəraitində optimal meqatrendin formalaşması ya xeyli dərəcədə ləngiyir, ya da ümumən, mümkün olmur. Bəşəri təcrübə də əyani surətdə göstərir ki, cəmiyyətin simasını, onun təkamül dinamikasını xarakterizə edən meqatrend özlüyündə etibarlı, elm-nəzəri cəhətdən kamil və təminatlı deyilsə, cəmiyyətin perspektivliyi, onun mövcudluğu ciddi

təhlükə altına düşür. Son onilliklərin acı nümunəsi kimi, SSRİ-nin, Əfqanıstanın, İraq və Livianın, Misir və Suriyanın başına gələnləri göstərə bilərik. Məsələn, Misir, Liviya və Suriyada hələ 60-cı illərdən başlayaraq (SSRİ-nin təsiri və köməyi ilə) “ərəb sosializmi” adlanan ictimai inkişaf trendi formalaşmışdı. Bu inkişaf trendinin hər bir ölkə üçün özünəməxsus forması, məzmun-mahiyyəti vardı. Bununla belə, onları ümumi bir təzad birləşdirirdi: sosialist fikrə xas olan atributiv elementlərin inkişafdan qalması, durğunluğu və nəticə olaraq, həmin cəmiyyətlərin get-gedə daha çox avtoritar-totalitar üsul-idarəçiliyə yuvarlanması, çoxluq üzərində imtiyazlı azlığın diktəsi və hökmranlığı, sərtləşdirilən idarəçiliyin şəxsin və xalqın suverenliyinə yox, hakim elitanın məhdudlaşmayan maraqlarına xidmət etməsi. Bu dalğada cəmiyyətdaxili mühitdə xalq-hakimiyyət münasibətlərində qarşılıqlı uzaqlaşmanın, yadlaşmanın, potensial nifrət və inamsızlığın artması, ictimai-publik müstəvidə riyakarlıq və yaltaqlığın, hiylə və qəddarlığın yayılması, insani tellər üzrə ünsiyyət və davranış formalarının zəifləməsi baş verirdi. Belə durumda “ağıllı olub, başı salamat saxlamaq” düsturu bir inperativə, koda çevrilirdi ki, bundan da, son nəticədə, böyüməkdə olan nəsil – körpələr, uşaqlar, gənclər daha çox əziyyət çəkirdi. Onlar “ağıllı”, hiylə-fənd işlətməkdə ustalaşmış ataların qurbanına çevrilirdilər. Bəzən də bu qəddar, pozğun, arsız-abırsız duruma dözməyərək intihara əl atırdılar, çünki əllərindən alınmış perspektivlərinə artıq heç bir ümidləri qalmırdı. Salamat qalan gənclik isə get-gedə daha çox qəzəb-nifrət alovuna tutulurdu.

Üstəlik də ideoloji, ideya-siyasi potensialın tükənməsi, yaradıcı axında fəaliyyət göstərməməsi, öz növbəsində, nəzəri fikir durğunluğunu daha da dərinləşdirir, ehkamçılığa və əsatirliyə, əfsanə və tarixi uydurmalara geniş meydan açır. Müasirləşmiş ideya-siyasi təsəvvürlər sistemi, güclü elmi-nəzəri fikrə söykənən ideoloji baza olmadan isə hansısa müsbət nəticələr verə biləcək ictimai rekonstruksiya, islahatlar həyata keçirmək, prinsipcə, mümkün deyildi. Mümkün olan isə müstəbidliyi artırmaq, dövlətin və cəmiyyətin idarəçiliyində ailə-klan hökmranlığını qərarlaşdırmaq və möhkəmləndirmək, dövlət başçılığı institutunu tamamilə xalqın seçim hüququndan azad etmək və ifrat şəxsi ailə motivləri əsasında formalaşdırmaq idi. Belə bir ictimai trendin gələcəyi ola bilməzdi və ... olmadı da! M. Qəddafinin vaxtilə yazdığı “Yaşıl kitab” da bu məşum gedişin qarşısını ala bilməzdi, çünki zahirən müəyyən cəlbədiciliyə malik olsa da, onun ideoloji baxışlar toplusu zəruri elmi-tarixi qaynaqlardan, bəşəri təcrübənin yaradıcı təhlili və ümumiləşdirmələrindən, müasirlik tələblərinə cavab verən parametrlərdən məhrum idi. Belə əsərlər, yeni ideya-nəzəri fikirlərin təqdimatına iddialı olsalar da, adətən, təfəkkür çevikliyinə və dinamikliyinə xidmət etmir, əksinə, əqli refleksiyanı buxovlayır, hədsiz dərəcədə qəlibə salır, köhnə ehkamları təzələri ilə çulğalaşdıraraq əcaib düşüncə tərzini formalaşdırır.

Ümumiyyətlə, müsəlman dünyasının hökmdarları “yeni baxış”, “yeni yol” deyərək nəse təqdim etmək istəyinə düşdükdə, bir qayda olaraq, öz fikir və qənaətlərini hər şeydən üstün tutur, nə keçmişin, nə də indinin möhtəşəm fikir sahiblərinə müraciət etməyi özlərinə borc bilmirlər. M. Qəddafi də, Türkmənbaşı Niyazov da, İslam Kərimov da elə bu tip dövlət başçılarından idilər. Onlar üçün, öz qəti qənaətlərinə görə, yalnız ölkəyə başçılıq etmək kifayət etmir, vacibdir ki, zamanələrinin baş nəzəriyyəçisi qismində də çıxış etsinlər, böyük mütəfəkkirlərin missiyasını mənimsəsinlər. Təsədüfi deyil ki, ruha divan tutan, ruhu söndürən Türkmənbaşı vaxtilə “Ruhnamə” adlı əsərlə dövrünün misilsiz mütəfəkkiri roluna iddia etmişdir. Məmləkətdə özündən başqa heç kimi qüdrətli zəka sahibi saymayan başçı üçün digərləri yalnız onun şəninə şeirlər, poema və traktatlar yazmalı, təriflər yağdırmalı, bir sözlə, yalnız ifrata varmış saray adamları kimi fəaliyyət göstərməli idilər.

Bəli, müsəlman dünyasının indiki aciz, zəif vəziyyətə gəlib çıxmasında məhz bu qeyd etdiyim amilin rolu böyük olmuşdur. Yaltaqlığı, ləbbəhliyi özlərinə rəva bilməyən nadir düşüncə sahibləri, təfəkkür generatorları tarix boyu hədəfə alınmış, təqib və basqılara məruz qalmış, hətta fiziki olaraq məhv edilmişlər — biri çarmıxa çəkilmiş, digərinin dili kəsilmiş, hansınınsa da dərisi soyulmuşdur. Zəka qüdrətinə görə başqalarından ciddi surətdə fərqlənənlər, dəyərli fikir istehsal etməyə qadir mütəfəkkirlər ən yaxşı halda yurd-yuvalarından didərgin salınmış, qovulmuş, sürgünlərdə çürümüşlər. Müsəlman idarəçiliyinin başlıca qanunu idarəçiliyi bundan ibarət olmuşdur — başqalarından çox boy verən sünbülün başını vaxtında üzmək! Bu bədnam prinsip indiyə kimi gəzib-dolaşan rəvayətlərdə hətta müdriklik nümunəsi, şahlıq-prezidentlik institutunun möhtəşəmlik əlaməti sayılır.

Müsəlman məmləkətlərinə başçılıq edənlər, heç olmasa, indi düşünsünlər, ənənəviləşmiş bədnam üsul-idarədən əl çəkməyin vacibliyini anlasınlar. Yəqin etsinlər ki, ölkəyə və xalqa xoşbəxtlik yalnız qüdrətli zəka, orijinal fikir, ideya və nəzəriyyələr vasitəsilə gəlir; mütəfəkkirlər milli səadətə aparan yolun bələdçiləridir. Unutmasınlar ki, Makedoniyalı İskəndər misilsiz qələbələrinə görə Aristotel kimi filosoflara minnətdar olub, I Pyotr dəfələrlə Spinoza ilə görüşüb məsləhətləşməkdən çəkinməyib, Napoleon isə uğur qazanmaq üçün görkəmli riyaziyyatçılar Lejandr və Laqranjdan dərs alıb, feodal Yaponiyasını yeniləşdirmək istəyən cavan imperator Meydzi istedadlı sənayeçi-mütəfəkkir S. Eydzinin nəzəri-praktiki xəzinəsindən bəhrələnməyi vacib sayıb, böyük dövlət xadimi Den Syaopin Çində genişmiqyaslı, sistemli islahat keçirərkən ilk növbədə dahi Konfutsiyə müraciət edib. Düşünsünlər ki, nə üçün elə son vaxtlara kimi İngiltərənin kraliçası II Yelizavetanın baş məsləhətçisi Nobel mükafatçısı, fizik-nəzəriyyəçi, kvarklar nəzəriyyəsinin banisi Mürrey Gell-Mann olmuşdur? Yəqin ki, böyük alimi kral sarayının nüfuzlu üzvü etməkdə kraliçanın məqsədi heç də alim tərəfindən mədhlər-təriflər eşitməkdən ibarət olmayıb!

Pozitiv məqsədlərə xidmət edən ictimai rekonstruksiyalar, möhtəşəmliyə qadir islahatlar yalnız fundamental elmi biliklər, ciddi nəzəriyyələr, sistemli ideoloji təminatlar hesabına mümkün ola bilər. Bu, o deməkdir ki, alim və onun fikri ön planda olmalı, nadir şəxsiyyətlərə, orijinal zəka sahiblərinə missiyalarını həyata keçirmək üçün hər cür dəstək verilməlidir. Alimi arxa sırada duran cəmiyyət intellektual potensialını, insan kapitalını artırma, tərəqqi əldə edə bilməz! “Təfəkkür iqtisadiyyatı” onun üçün həmişə bir xəyal olaraq qalar – o da sönük-salxaq mövcudluğunu saxlayarsa! Məhz intellektual sərvət, onun səviyyəsi və keyfiyyəti hər bir islahatın müqəddəratını həll edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Клаус Шваб. Четвёртая промышленная революция /Пер. с англ. – М.: «Эксмо». 2016.
2. Джордж Фридман. Следующие 100 лет: Прогноз событий XXI века— М.: Эксмо, 2010— 336 с.
3. Məsələn: Abbasov Ə.F. Geosiyasi və sosial fəlsəfə: ədalətli nizam və tərəqqi naminə. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC. 2017, s. 186-193; Abbasov Ə. F. Yeni dünya nizamı: siyasət və idarəetmə. Bakı: “Zərdabi Nəşr”. 2019, s. 324- 355.
4. Джордж Фридман: после 2020 года Россия распадется (интервью «Polska Times», 2018) // <https://inosmi.ru/20180615/242493738.html>
5. Yənə orada.
6. Постнеоклассическая эпистемология осмысления поликультурной сложности и развития культуры мира // «Бильгамеш» (Международный альманах культурологических и социальных исследований). №10. Вызовы планетарного сознания: культура и осознанная взаимозависимость. – Алматы, 2022, с. 73-90.
7. Нейсбит Д. Мегатренды / Пер. с англ. М.Б. Левина. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак». 2003.
8. Yənə orada, s. 29.
9. Yənə orada, s.32.
10. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / - Пер. с англ./ М.: ООО «Издательство АСТ». 2004.
11. Фридман Т. Плоский мир: Краткая история XXI века /Пер. с англ./ - М.: ООО «Издательство АСТ». 2004.
12. Беккер Гери С. Человеческое поведение: Экономический подход / Пер. с англ./ - М.: ГУ ВШЭ. 2003.
13. Аббасов А.Ф. Соотношение категорий и принципов системно-целостной проблематики. Баку: «Элм». 1984.
14. Аббасов А.Ф. Демократия: наличная и должная. Баку: «Адилоглы». 2005.
15. Алфёров Ж. Эйнштейн, социализм и современный мир // Газета «За науку». 27. 05.2016.
16. Богданов А.А. Вопросы социализма (Сборник). Москва: Политиздат. 1990.
17. Гегель. Философия истории. Москва-Ленинград: Изд-во ПЭЛ, 1935, с. 94.

18. Левада-Центр: Сталин самая выдающаяся личность в истории. 28.06.2017 // <https://www.youtube.com/watch?v=hJwS6aNgjsQ>
19. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. II.
20. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. III.
21. Песков прокомментировал опрос "Левада-Центра" про выдающихся людей // РИА Новости <https://ria.ru/society/20170628/1497448061.html>
22. Эйнштейн А. Почему социализм? // «ЗА НАУКУ». Газета МФТИ. Выпуск № 33 (1656) – 06.11.2003.
23. Эйнштейн А. Почему социализм? // <http://razumru.ru/science/authority/einstein.htm>

ОБЩЕСТВЕННЫЙ МЕГАТРЕНД И РЕФОРМА: ПОСТНЕОКЛАССИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Абульгасан Аббасов

Резюме. В данной статье в контексте формирования нового мирового порядка, исследуются актуальные вопросы общественного и глобального мегатрендов, выдвигаются соответствующие предложения и рекомендации. Говоря о мегатренде, подразумевается парадигма деятельности, которая определяет облик, сущность, динамику и устойчивость жизнедеятельности и развития общества. Общество без достаточной определенности мегатренда – это общество без научно-теоретической и идеологической обеспеченности, которому достичь успехов в проведении реформ и модернизации невозможно. Освещается роль теории сложных систем, нечёткой логики и математики, теории мягких вычислений, критическо-синергетического мышления в формировании философского и научно-теоретического мегазнания. Изучаются мировоззренческие, аксиологические, фактологические проблемы созидания и становления новой цивилизации. Обосновывается необходимость освоения философии синергетического функционирования общества и его управления.

Цель исследования: определение общественного мегатренда, разработка правил, принципов и средств поведения общества (формулы жизнедеятельности в конкретных рамках времени-пространства) для каждой страны.

Методология: наибольший приоритет был дан принципам системности и целостности, синергизма, сравнительного анализа, мягких вычислений, вероятности и эмерджентности. Систему аксиологических ценностей исследования составляют: познавательный арсенал, принципы анализа и обобщения (занимающие ведущие места в сущности-содержании постнеоклассической эпистемологии, разработанные автором в последние десятилетия).

Научная новизна: впервые с позиций постнеоклассики освещаются проблемы определенности, полноты и оптимальности общественного и глобального мегатрендов, вопросы на этапе реформирования азербайджанского общества и развития государственности. Затрагиваются задачи совершенствования управления, подбора и подготовки кадров.

Заключение и предложения: успешность реформ во многом зависит от уровня качественной определенности, полноты и оптимальности общественного мегатренда, от совершенства эпистемологической системы, которой руководствуются реформаторы, управленческие кадры, организаторы и исполнители преобразований (без наличия эмерджентного научно-теоретического и общеполитического обеспечения, любая реформа обречена на провал).

Ключевые слова: общественный и глобальный мегатренд, реформа и модернизация, концепции будущего, общественная реконструкция, философия и идеология реформ, теория сложных систем, постнеоклассическая эпистемология, философское мегазнание

**PUBLIC MEGATREND AND REFORM:
POST-NEOCLASSICAL ANALYSIS**

Abulhasan Abbasov

Abstract. The definition of a public megatrend, the development of rules, principles and means of society's behavior, its formulas of vital activity within a specific time-space framework for each country is the most important task. This task is particularly relevant and important at the stage of fundamental and large-scale reforms. Speaking about the megatrend, we mean the paradigm of activity, which determines the appearance and essence, dynamics and stability of life, bearing vectors and goals of society's development, the quality and nature of its turning to the future. It carries an organic synthesis of ideological, political, socio-economic, legal, spiritual, moral, psychological elements and parameters. A society without sufficient certainty of a mega trend is a society without initial theoretical and ideological security. It is simply not possible for it to achieve any success in carrying out reforms and in its modernization. In this article, in the context of the formation of a new world order, the development of statehood and the implementation of fundamental reforms, topical issues of social and global mega trends have been explored. Relevant proposals and recommendations have been put forward.

Methodology: The categorical apparatus, epistemological foundations, methodological approaches and techniques, the system of axiological values of research constitute the cognitive arsenal, principles of analysis and generalization, which occupy a leading place in the essence-content of post-neoclassical epistemology developed by the author in recent decades. The highest priority has been given to the principles of consistency and integrity, synergy, comparative analysis, concrete historical, causality, soft computing, probability and emergence.

Scientific novelty: For the first time, from the standpoint of post-neoclassicism, the problems of certainty, completeness and optimality of social and global mega trends, essential issues of their scientific, theoretical and philosophical support at the stage of reforming Azerbaijani society and the development of statehood have been highlighted. The tasks of improving management, recruitment and training have been touched upon. The importance of modern philosophical megascience and post-neoclassical epistemology for the practice of reforms has been revealed. In this context, the role of the theory of complex systems, fuzzy logic and mathematics, the theory of soft computing, critical synergetic thinking in the formation of philosophical and scientific-theoretical megascience has been highlighted.

Conclusion and suggestions: The success of reforms largely depends on the level of qualitative certainty, completeness and optimality of the public mega trend, on the perfection of the epistemological system, which is guided by reformers, management personnel, organizers and performers of transformations. Without the availability of emergent scientific, theoretical and general philosophical support, appropriate systemic praxology and epistemology that meet the requirements of historical time, any reform is doomed to failure. The quality of the system of general philosophical ideas, scientific, theoretical and practical training of personnel, primarily managers, determines the face, power and productivity of reforms.

It is important that the reform of society be based on the unity of continuity and innovation, on an organic combination of national-historical and universal, spiritual traditions and undoubted positives of modernity. And here, I believe, philosophical mega science plays an essential role, because with its adequate completeness, the very ideological integrity of the ongoing reforms is ensured.

Keywords: social and global megatrend, reform and modernization, concepts of the future, social reconstruction, philosophy and ideology of reforms, theory of complex systems, post-neoclassical epistemology, philosophical megascience.

Rəyçi: f.e.d, prof. Əli Abasov